

עיון במלאכת ממחק וממרח ובהלכותיה

הרב ברוך ברנר

א. מבוא - הגדרת מחיקה

ב. הגדרת מירוח

ג. פסיקת ההלכה בענייני ממחק וממרח שמופיעים בש"ס

1. הנחת קילור עבה על העין בערב שבת

2. גירור מנעל

3. סתימת נקב חבית בדבר המתמרח

4. דריסה על גבי רוק

5. שפשוף כלי כסף בגרתקון

6. קינוח רטיה והחזרת רטיה שפירשה

ד. עניינים שבש"ס שאינם מופיעים בשו"ע

1. מריטת כנף

2. משמוש בצרור

ה. עניינים נוספים בספרות ההלכה

1. מירוח באוכלין

2. השימוש בסבון בשבת

3. צחצוח נעליים

4. צחצוח שיניים במשחה

5. מריחת משחה על גבי הגוף

6. גירוז נשק ושימונו

ו. נספח: 'השף בין העמודים'

א. מבוא - הגדרת מחיקה

בין ל"ט אבות מלאכות, יש שזכו לפיתוח רב ולטיפול יסודי ומסודר בספרות ההלכה ובספרות-העזר לענייני הלכות שבת. אחת המלאכות הפחות-מטופלות היא מלאכת **ממחק**, המלאכה השלושים במנין המלאכות שבמשנה. תולדתה של מלאכת ממחק היא מלאכת **ממרח**, ובשתי אלה נעסוק בדברינו.

שורש 'מחק' מופיע בש"ס בכמה הוראות. מצויה משמעות של **מחיקת כתב מעל גבי קלף או ניר**, כגון במשנה אבות (ד,כ): "...לדיו כתובה על ניר מחוק", ובמשנה שבת (ב,ז): "והמוחק על מנת לכתוב שתי אותיות", ובתוספתא שבת (פרק יא, הלכה יא): "והמוחק לקלקל פטור; אין לך שחייב אלא המוחק על מנת לכתוב", וכעין זה הרבה מאד.

קיימת משמעות אחרת, של **מחיקת מידה**, היינו העברת דבר-מה על פני הדבר הנמדד בכלי, כדי שישווה לגמרי עם שפת כלי-המידה ולא יהיה גדוש¹. כגון במשנה בבא בתרא (ה,יא): "מקום שנהגו למוד בדקה - לא ימוד בגסה... למחוק - לא יגדוש, לגדוש - לא ימחוק", ובתוספתא שבת (א,יז): "בו ביום מחקו סאה"², וגם שימוש זה שכיח למדי³.

משמעות נוספת עולה מן המקורות הבאים:

במשנה מכשירין (א,ה):

הממחק את הכרישה... היוצאין - ב'כי יותן', ואת שבו - אינן ב'כי יותן', מפני שהוא מתכוין שיצאו מכולו.

פירש הרמב"ם בפירושו למשנה:

הממחק את הכרישה - המקנח את הכרישין מן הרטיבות שעליהן בעודן מחוברין בקרקע, או שנפלו עליהן שלא לרצון, או הסוחט את שערו בבגדו כדי לנגבו, הרי כל המים שירד בעת הסחיטה או הנגוב - מכשירין, מפני שנתכוון שירדו אותן המים; וכל מה שנשאר שם בשער או בכרישין ודומיהן - אינו מכשיר, לפי שאין רצונו שתשאר בהן רטיבות⁴.

כעין משנה זו מצינו בתוספתא מכשירין (א,ה):

הממחק את הגג ואת הכרישה, אף על פי שהמים יורדין מצד העליון לתחתון - אינן ב'כי יותן; נתלשו - הרי זה ב'כי יותן.

ובפירוש הגאונים לסדר טהרות (מהדורת ר"נ אפשטיין עמוד 128):

¹ הכלי המיועד למחיקת המידה נקרא 'מחק' או 'מחוק' (על שם הפעולה): "ולא יעשה את המחוק עבה מצד אחד וצר מצד אחד" (תוספתא בבא בתרא פרק ה, הלכה ה); "אין עושין המחוק של דלעת..." (בבא בתרא פט, ב). וכן ראה משנה כלים (יז,טז). הכלי המיועד למחיקת כתב נקרא - לפי גרסתנו - מחוק, ראה משנה כלים פרק יג משנה ב, וכן הוא גם בכתב יד קופמן. אמנם בערוך ערך מחק גרס גם שם 'מחק'.

² ראה גם שבת קנג, ב; וראה גם בערוך (ערך מחק) המבאר זאת.

³ בלשון המקרא מופיע השורש 'מחק' פעם אחת בלבד, בשירת דבורה (שופטים ה, כו): "...והלמה סיסרא מחקה ראשו, ומחצה וחלפה רקתו". שם מתבקש לפרש את הלשון "מחקה" כמקבילה ל"מחצה", במשמעות שבירה ורציצה, ובדומה גם לשורש הארמי 'מחא' שפירושו הכאה. אמנם ראה רד"ק (שם): "מחקה ראשו - הסירה ראשו, מלשון 'מחק' בדברי רבותינו: "אין מחקין במקום שגודשין" (בבא בתרא פט, א), והמחק הוא הכלי שמעבירין על המדה שמסיר כל מה שעליה".

⁴ וכעין זה במשנה תורה, הלכות טומאת אוכלין יג, יד. אמנם ראה כריתות טו, ב וברש"י שם, שפירש את מחיקת הכרישה באופן אחר. אולם התוספות שם הקשו על פירושו ופירושו כעין הנ"ל.

הממחק - פ' כעין מוחק; כשיש מים בכרישין, ומעביר באצבעו מראש הכרישה ומוריד המים לסופה, כדתניא: "הממחק את הגת ואת הכרישה...".

(המובאה - מן התוספתא הנ"ל, בשינוי)

ובערוך (ערך מחק): "...פי' מדחק ידו על הכרישה להסיר ממנה הטל". נמצא, אם כן, שהעברת ידו על גבי הכרישה על מנת להוריד ממנה את הרטיבות שעליה מחשיבה את המשקים הללו כנינתו ברצונו של האדם, ומכשירים לקבל טומאה, ופעולה זו נקראת גם היא 'מחיקה'.

משלוש המשמעויות הללו לפעולת המחיקה, עולה ההגדרה הבאה: **העברת חפץ, יד, או אמצעי מחיקה כלשהו, על גבי הדבר הנמחק, כדי להסיר ממנו דבר-מה שהיה עליו.** מחיקת כתב הינה גירוד הדיו מעל גבי הקלף או הניר; מחיקת מידה הינה הסרת העודף הגדוש על גבי כלי המידה; ומחיקת כרישה הינה העברת היד להסיר את המים הטופחים על הכרישה. מעתה, לאחר הגדרת פעולת המחיקה בשלשת המקורות הנזכרים, נבוא לעיין בנידון דידן, במלאכה הנזכרת במשנה שבת (ז, ב; בבלי עג, א):

הצד צבי, השוחטו והמפשיטו, המולחו והמעבד את עורו, **והממחקו**, והמחכתו.

מה היא הגדרת מלאכת הממחק הנזכרת כאן? רש"י פירש: "ממחקו - מגרר שערו"⁵, ובערוך (ערך מחק): "פירוש משיר השער". בפירוש המשנה לרמב"ם (שבת ז, ב): "והמוחקו - המעביר ממנו את השער", וכן במשנה תורה (הלכות שבת יא, ה):

וכן המוחק מן העור כדי לעשות קמיע - חייב. ואיזה הוא מוחק? זה המעביר השער או הצמר מעל העור אחר מיתה, עד שיחליק פני העור.

כך גם כתב המאירי (על המשנה): "שמגרר את שערו ומחליקו לעשותו קלף או עור". העולה מפירושי הראשונים הוא שגם משמעות רביעית זו של השורש 'מחק', עולה בקנה אחד עם המשמעויות הקודמות, וגם היא כלולה בהגדרה שהגדרנו לעיל, ומחיקת העור היא **הסרת השער ושאריותיו מן העור על ידי העברת כלי (או גם ביד) על גבי העור, וכתוצאה מכך יוחלק העור.** בירושלמי שאלו על משנתנו (פרק ז הלכה ג):

מה מחיקה היתה במשכן? זעיר' בר חנינא בשם ר' חנינא: שהיו שפיץ את העור על גבי העמוד. השף את העור על גבי העמוד - חייב. משום מה הוא חייב? ר' יוסה בשם ר' יהודה בן לוי, רבי אחא בשם רבי יהודה בן לוי - משום מוחק.

גם בבבלי שבת (עג, ב): "אמר רבי אחא בר חנינא: השף בין העמודים בשבת חייב משום ממחק". דיון נרחב יותר בענין שיפת העור בין העמודים - להלן בנספח.

כאן המקום להעיר שאין ככל הנראה יסוד להבחנה לשונית בין מלאכת ממחק (עור) לבין מלאכת מוחק (כתב), שכן אף על פי שאנו רגילים ליצור בידול לשוני, ולהגדיר את מחיקת הכתב במונח 'מוחק' - בבנין קל, ואת מחיקת העור במונח 'ממחק' - בבנין פיעל, בכל זאת מצאנו במקורות שונים שגם מלאכת 'ממחק' נקראת 'מוחק'⁶.

⁵ וכן בר"ן על הרי"ף. בבכורות כה, א פירש רש"י: "ממחק - מחליק" (השוה להגדרת הרמב"ם להלן).

⁶ במשנה שבת ז, ב בפירוט אבות המלאכות, הגירסא היא "המוחקו", וכן אף בחלק מגרסאות הבבלי; אמנם יש בנוסחאות הבבלי גם "הממחקו". ראה דקדוקי סופרים עג, א אות ר, ופירוש למשנה מסכת שבת מאת אברהם גולדברג עמוד 135. ראה גם בערוך השלם 'מחק' הערה 12. גם רבינו חננאל (עג, ב) נוקט לשון 'מוחק' לאב זה; וגם רש"י נקט לעתים לשון

ב. הגדרת מירוח

בלשון המקרא מצאנו את השורש 'מרח' במקום אחד בלבד - בישיעהו (לח, כא): "ויאמר ישעיהו ישאו דבלת תאנים וימרחו על שחין ויחי". פירש רש"י: "וימרחו - ויחליקוה לדבקה על השחין"⁷.
בלשון חכמים מצאנו את השורש בהוראה של גמר מלאכת התבואה לענין מעשרות, שהיא "משימרח" (מעשרות א, ו):

היינו משייפה את פני הכרי של התבואה ברכת, כדרך שעושים כשגומרים כל מעשיה,
שלאחר שמנקים אותה מן המוך שלה צוברים אותה במקום אחד בגורן ומייפים פני הצבור
ומחליקים אותו, וזהו מירוח⁸.

שורש 'מרח' מצוי מאד במשמעות זו.
כמו כן, מצוי שימוש בשורש זה במשמעות של מריחת טיט או זפת וכדומה על כלי, לסתום נקב או
להדביקו וכיוצא בזה. ראה למשל משנה כלים (י, ב):

במה מקיפין (כמה טחים פי הכלי או מדביקים את מכסהו, עד שיחשב צמיד פתיל) ? בסיד ובגפסס
ובזפת ובשעוה בטיט ובצואה בחמר ובחרסית ובכל דבר המתמרח.

הרמב"ם בפירוש המשנה שם פירש:

כל דבר שמחליקין אותו ביד ויהיה חלק ושטוח על מקום ההדבקה שבכלי, כגון מיני החמר
והשרפים והדבקים שנשרו במים.

וכן במשנה (שבת כב, ג; בבבלי - קמ"א): "...ואם היתה (החבית) נקובה - לא יתן עליה שעוה, מפני שהוא
ממרח".

מבואר, אם כן, ששתי המשמעויות של השורש 'מרח' דומות זו לזו, והמשותף להן הוא **דחיקת חומר
ביד או בכלי, כדי שיתפשט ויוחלק**.

כעין זה מצאנו עוד לשון 'ממרח' לענין מירוח רטיה ואספלונית⁹, כגון: "לא יקנח באספלונית מפני שבא
לידי מרוח, והממרח בשבת חייב חטאת" (תוספתא שבת ה, ו; מובא להלן פרק ג, 6, ביחד עם מובאות נוספות).
הממרח בשבת חומר המתמרח - חייב משום ממחק, כמופיע במסכת שבת (ע"ה, ב): "הממרח רטיה
בשבת - חייב משום ממחק", כלומר המירוח הנו תולדה של אב המלאכה ממחק.

על פי ההגדרות שהתקבלו מן ההופעות השונות של שתי המלאכות, לא קשה להבין את הקשר
שביניהן: בשתייהן ישנה **החלקה של פני משטח מסוים כתוצאה של העברת כלי (או יד) על פני
המשטח**¹⁰. מאידך, גם ההבדל בין המלאכות נראה ברור: הממחק מסיר חומר שהיה מונח על פני

⁷ 'מוחק' - ראה שבת נב, ד"ה "בגורדיתא דקני" (אמנם ראה יעב"ץ שם שכתב שצריך לומר "ממחק"), ועירובין קב, ב ד"ה
"אבל לא במדינה" (אמנם הב"ח שם מגיה "ממחק"). ראה עוד בהערה על פירוש ר' פרחיה עמוד 150 הערה 31.

⁸ יתכן אמנם שיש לקשר לשורש זה את המונח "מרוח אשך" בויקרא כא, כ.

⁹ אנצקלופדיה תלמודית כרך ו עמוד קעה, עיין שם. וראה הערה 29 שם, שר' הלל בפירושו לספרא קישר זאת לפסוק הנ"ל
בישיעהו. וראה כבר בערוך (ערך מרח): "שמטהרין התבואה מן הקש ומן התבן, ועושהו גורן שלם; שכן מנהג, שמתללין
התבואה ועושים אותה רחבה מלמטה וקצרה מלמעלה, כעין כובע, ולוקח לוח ומושח עמו כל הגורן. ולשון סיכה הוא, כמו
"וימרחו על השחין". סיכה, משיחה, טיחה, מריחה, שיעה - ענין אחד הוא".

¹⁰ ראה להלן הערה 23.

¹⁰ ראה "פירוש קדמון ממצרים" על הרמב"ם (הלכות שבת יא, ו, עמוד תקלא במהדורת פרנקל): "המריחה היא הטיחה,
כדכתיב "וימרחו על השחין" שפירושו טחו ומעכו... ומאחר שידענו שהמרחק שיער מעל העור כוונתו להחליק העור, יהיה
התולדה של אב זה כל החלקת פנים".

המשטח המוחלק, ועל ידי הסרתו גורם להחלקתו; ואילו הממרח מחליק את המשטח ללא הסרת חלק ממנו, אלא על ידי פיזור אותו החומר באופן שווה עד שיוצר משטח חלק. בהמשך הדברים נראה שנחלקו האחרונים בהגדרת מלאכת ממרח, אם אכן לא יעבור אדם על איסור ממרח אלא אם כן החליק חומר באופן שתישאר ממנו שכבה ניכרת וחלקה, כפי שעולה מדברינו הקודמים, או שמא כוללת המלאכה גם החלקה שגרמה בסופו של דבר להבלעת החומר הנמרח בתוך המשטח שתחתיו.

ג. פסיקת ההלכה בענייני ממחק וממרח שמופיעים בש"ס

הרמב"ם מפרט במשנה תורה את ל"ט המלאכות בצורה מסודרת, בהלכות שבת פרקים ו-יב. בפרק יא הלכות ה-ו הוא כותב:

וכן המוחק מן העור כדי לעשות קמייע - חייב. ואיזה הוא מוחק? זה המעביר שיער או הצמר מעל העור אחר מיתה עד שיחליק פני העור... וכן הממרח רטיה כל שהוא או שעוה או זפת וכיוצא בהן מדברים המתמרחין עד שיחליק פניהם - חייב משום מוחק.

בסמוך לדינים אלה, מוסיף הרמב"ם ומונה את המעשים הנוספים הנזכרים בגמרא שחייב עליהם משום מוחק. כמו כן, בפרקים כא-כג מונה הרמב"ם את המעשים האסורים מדרבנן משום סרך מלאכה, ובפרק כג הלכה יא מביא את איסור סתימת נקב בשעוה ובשומן "שמה ימרח". שלא כהרמב"ם, המפרט את לט המלאכות, נקט ר' יעקב בעל הטורים דרך אחרת. בתחילת סימן שא כותב הטור:

אם באתי לכתוב כל הלכות שבת - תרבה עלי המלאכה, כי הלכתא רבתי לשבתא; וגם כי כל ארבעים אבות מלאכות חסר אחת ותולדותיהן - ידועות, ואיני צריך להאריך בהם, ולא בשיעוריהם, שלא נאמרו שיעורים אלא לחיוב, אבל איסורא איכא בכל שהוא, על כן לא אכתוב אלא דברים הצריכין, ואסדר יחד דברים הדומים.

וממשיך שם ומבאר את הסדר שינקוט בפירוט הלכות שבת. התוצאה משיטה זו היא שענייני מלאכת ממחק וממרח אינם מנוסחים ומוגדרים במפורש, ואינם מרוכזים במקום אחד, לא בטור אורח חיים, ולא בשו"ע הבנוי בעקבותיו.

נסקור כעת את הופעות מלאכה זו בהלכות שבת בטור ובשו"ע, ויחד עם זה נעיין במקורות כל דין ובהסתעפויותיו.

1. הנחת קילור עבה על העין בערב שבת

הטור בסימן רנב, בין הדינים השייכים לערב שבת, כותב:

ומותר לפתוח מים לגנה והם נמשכין והולכין בכל השבת, ולהניח קילור עבה על העין, אף על פי שאסור בשבת משום ממרח¹¹. אבל קילור רך וצלול - אפילו בשבת מותר להניחו על גב העין.

מקור דין זה - בשבת יח, א על פי התוספתא סוף פרק א, וכן נפסק ברמב"ם שבת ג, ב, ובשו"ע רנב סעיף ה. דינו של קילור צלול - מתבאר בסימן שכח סעיף כא¹².

¹¹. אמנם יש לציין שהמלים "משום ממרח" אינן מופיעות בחלק מן הדפוסים הישנים של הטור, ראה 'הטור השלם' עמוד מו הערה טו. כמו כן ישנו טעם נוסף לאיסור, מלבד חשש מירוח, והוא "משום גזירת שחיקת סממנין" (לשון הרא"ש פרק א סי' לג). וראה גם ב"ח על אתר.

2. גירור מנעל

דין ממחק מופיע גם בסימן שב, בין דיני הטיפול בבגדים בשבת: "אין מגררין לא מנעל חדש ולא מנעל ישן, מפני שקולף העור והוי ממחק".

מקור הדין - בשבת קמא, א-ב:

א"ר אבהו א"ר אלעזר אמר ר' ינאי: מגררין מנעל חדש אבל לא ישן. במה מגררו? א"ר אבהו: בגב הסכין. אמר ליה ההוא סבא: סמי דידך מקמי הא דתני רבי חייא: אין מגררין לא מנעל חדש ולא מנעל ישן...

וכן נפסק ברמב"ם כב, יח¹³, ובשו"ע סימן שב, סעיף ח.

ענין הנובע מדין זה הוא ניקוי הנעלים מן הבוץ בברזל הנתון בכניסה לבית, כיון שלפי מה שעולה מן הגמרא יש איסור אפילו בגירוד על ידי גב הסכין. עיין שם בט"ז אות ג, ובמגן אברהם אות יז, ובמשנה ברורה אות כו.

יש לדון בגירוד נעל שסוליתה עשויה מחומר פלסטי, שהוא דבר המצוי מאד בימינו. בפשטות, גדר ממחק אינו קשור בהכרח דוקא לעור (וכמו שמצאנו לגבי הממרט את השערות מעל הנוצה שחייב משום ממחק; וראה גם להלן סעיף 5, שפשוף כלי כסף בגרתיקון לשיטת רש"י), וכל החלקת פני משטח על ידי שפשוף וכיוצא בזה הינה בכלל ממחק. אולם ניתן לטעון שאין בגירוד מנעל בעל סוליה פלסטית משום מחיקה, שהרי החומר ממנו עשויה הסוליה הינו עמיד במיוחד, וברבים מן המקרים לא ניכר שפשוף אף לאחר הליכה מרובה. וגם אם ניכר שפשוף לאחר הליכה מרובה, מסתבר לענ"ד שלפחות מגדר 'פסיק רישיה' יצאנו. אולם, לא כל סוליות הפלסטיק אכן עמידות כל כך, ומידת השחיקה תלויה גם בדרכי הליכתו של כל אחד, ולפיכך איני יודע אם ניתן להסתמך על סברה זו להקל.

נוסיף עוד, שאם השפשוף גורם למחיקה בודאות כפסיק רישיה, אין לטעון שהמדובר במקלקל, ואינו מתכוון, ופסיק רישיה דלא ניחא ליה (שהרי מייצרים את הסוליות בדוגמא מחוספסת, למניעת החלקה), ולפיכך יהיה מותר; שכן מצינו בסימן שלז סעיף ב ברמ"א, שאסר לכבד הבגדים על ידי מכבדות העשויות מקיסמים, שלא ישתברו קיסמיהם, מפני שהוא כסותר כלי; ושם נאסר לכתחילה, למרות שהוא מקלקל והוי אינו מתכוין ופסיק רישיה דלא ניחא ליה, וכפי שכתב בשער הציון שם (אות י).

3. סתימת נקב חבית בדבר המתמרח

בטור סימן שיד, מופיע הדין העולה מן המשנה בשבת לענין סתימת נקב של חבית בשעה: "אסור ליתן שעה או שמן שהוא עב בנקב החבית, מפני שהוא ממרח".

¹² . וברמב"ם - פרק כא הלכה כה. החילוק בין עבה לצלול, הוא חילוקם של הרא"ש והר"ן בין הדין של קילור בערב שבת המופיע בשבת יח, א, לבין הגמרא שבת קח, ב, המתירה לשרות סממנים מערב שבת ולתת על גבי עיניו בשבת עצמה. עיין בבית יוסף לסי' שכח שם, ובב"ח לסי' רנב שם, ואין כאן מקום להאריך.

¹³ . נוסח כתבי היד הקדומים שונה מן הנדפס בדין זה, ומסיר את קושיות הראב"ד והמגיד משנה על הרמב"ם; ויש חילוק בין גירוד לבין קינוח. ראה נימוקי מהרא"י, ופירושו של הר"י קאפח על אתר, ומה שכתב מו"ר ב"ד פשוטה' על אתר. וראה עוד בביאור הלכה סי' שב ד"ה אין מגרדין, שטוען שהרמב"ם חולק על רש"י בטעם איסור הגירוד, וסובר שהאיסור אינו משום ממחק, אלא משום תיקון הבגד, ומביא ראיה ממקומו של הדין, שהוא במסגרת שבותיים הקשורים לכיבוס וליבון, ולא בפרק כג הלכות י-יא בענייני ממחק.

ושמא ניתן לומר שגם לדעת הרמב"ם האיסור הוא משום ממחק, אך הואיל ובתחילת הלכה יח דן בניקוי המנעל או הסנדל על ידי שכשוך במים או על ידי כיבוס, המשיך ודן גם על גירודם, אף על פי שנכנס בזה איסור אחר.

וזו לשון המשנה (שבת כב, ג; בבלי קמו,א):

ואם היתה (החבית) נקובה - לא יתן עליה שעוה, מפני שהוא ממרח. אמר ר' יהודה: מעשה בא לפני רבן יוחנן בן זכאי בערב, ואמר: חוששני לו מחטאת.

המשנה דנה בסתימת הנקב בשעוה, ובו יש ודאי דין מירוח. לעומת זאת דין שמן שהוא עב אינו מופיע במשנה הנ"ל, ומקורו בגמרא (קמו,ב):

מישחא (רש"י: שמן עב), רב אסר ושמואל שרי. מאן דאסר - גזרינן משום שעוה, ומאן דשרי - לא גזרינן.

להלכה פסקו רבינו חננאל, הרי"ף והרא"ש הלכה כרב, על פי הכלל "הלכה כרב באיסורי"¹⁴. גם הרמב"ם (כג, יא) כותב:

הממרח רטייה - חייב משום מוחק את העור. לפיכך אין סותמין נקב בשעוה וכיוצא בה, שמא ימרח. ואפילו בשומן אין סותמין את הנקב, גזרה משום שעוה.

מעתה, כיון שגזרו חכמים גם על שמן עב אטו שעוה, נמצא דינם שוה למעשה, ולפיכך הושווה הטור בין שעוה לשמן עב. וכן פסק השו"ע (סי' שיד סעיף יא).

העולה מסוגיא זו הוא שבשעוה ישנו דין מירוח, "ויש כאן משום ממחק" (רש"י על המשנה קמו,א), כלומר שמירוח הוא תולדה של אב המלאכה ממחק (או: מוחק), והממרח שעוה - חייב חטאת¹⁵. לעומת זאת, הממרח שמן עב - אמנם יש בו דמיון למירוח, אך הוא רך מדי בשביל שיהיה בו מירוח ממש, ולכן איסורו הוא מדרבנן, גזירה אטו מירוח שעוה וכיוצא בזה¹⁶.

¹⁴ אמנם ספר היראים פוסק כשמואל דשרי במישחא, בניגוד לכל הפוסקים. וזו לשונו: "ומשחא - קיימא לן כמאן דשרי, דלא גזרינן משום שעוה" (מהדורת תועפות ראם עמוד קלט). כנראה שלמד כן מהמשך הגמרא: "אמר ליה רב שמואל בר בר חנה לרב יוסף: בפירוש אמרת לן משמיה דרב - מישחא שרי". ואמנם כתב על כך הבית יוסף: "ואף על גב דאיתא בגמרא: אמר ליה... - לא חשו ליה הרי"ף והרא"ש, משום דלישנא דסתם תלמודא דאמר דרב אסר עדיף טפשי". אולם הגר"א בביאורו (סי' שיד אות לב) הוכיח מפסקי הראשונים בדין כלילא (סי' שג סעיף ה) שכאשר יש מימרא כזו (של רב שמואל בר בר חנה לרב יוסף: "בפירוש אמרת לן משמיה דרב...") - פוסקים כדבריו! ולכן מסיק שהרי"ף לא גרס בסוגייתנו את הסיום הזה, שאם היה גורס זאת היה פוסק להיתר בסתימת החבית בשמן עב. לעומת זאת, דעת היראים מובנת אם אכן גרס הוא כפי שמופיע אצלנו בגמרא. ועיי' גם בפירוש "סביב ליראיו" על היראים, קב אות סד.

שוב ראיתי בשו"ת יביע אומר (חלק ד אורח חיים ראש סי' כז), שגם הראב"ה (סי' שמ) פסק להקל כשמואל, ולאחר העיון שם מתברר שאכן הטעם לפסוק לקולא הנו המשך הגמרא. וזו לשון הראב"ה: "אם היתה נקובה לא יתן עליה שעוה, מפני שהוא ממרח. וכן למרח במשחא אסור, גזירה אטו שעוה, דהילכתא כרב. וכן פירש רבינו חננאל ורבינו אלפסי. ולי נראה כיון דשמואל שרי במשחא ורב יוסף פליג ואמר דרב נמי שרי - הילכתא כוותיה דשרי".

¹⁵ הממרח שעוה - חייב חטאת, ובזה אין מחלוקת או ספק. לשון הספק המצויה בסיום דברי המשנה: "חוששני לו מחטאת" - אינה מחמת ספק בדין זה, אלא מחמת ספק במעשה, כי בסתימת הנקב אין הכרח שימרח, אך ישנו חשש סביר שאם סתם את הנקב בשעוה - גם מירח.

¹⁶ ומה הדין בחלב ושומן? האליה רבה בסימן שיד ס"ק יח (ומובא בבאר היטב ס"ק י, ובמשנה ברורה סוף ס"ק מה) מביא בשם הראב"ה סימן שפ, שחלב ושומן דינם כשעוה. בפשטות הבנתי שאין הכוונה שחלב ושומן הם ממש כמו שעוה ששייך בה מירוח ממש, אלא שהם כמו מישחא, ודינם שוה לאיסור מדרבנן; וכשם ששמן עב נזכר בדברי השו"ע יחד עם שעוה: "אסור ליתן שעוה או שמן עב...", ולא חש לחלק בין מצב של חיוב חטאת למצב של איסור דרבנן, כך גם הושווה הראב"ה את דין חלב ושומן לשעוה מצד האיסור המשותף לשניהם.

אבל ראיתי שבחיי אדם כלל לד-לה סעיף ד סובר שהממרח חלב - חייב. גם בשומן, לדעתו, יש חיוב, ולכן הקשה על הנוסח ברמב"ם שהביא את דין מישחא בלשון "שומן", וכתב (כלל לד-לה בנשמת אדם) שהוא טעות סופר, וצריך לומר שמן (וראה גם מעשה רוקח כג, יא, וילקוט שנויי נוסחאות במהדורת פונקל). אמנם הוא עצמו (בנשמת אדם שם) טוען שהשו"ע כלל שמן עב יחד עם שעוה במקום אחד, אף על פי שבשמן עב האיסור הוא מדרבנן אטו שעוה, והלשון בשו"ע אינו מדוקדק; ואם כן, ניתן לומר גם בדברי הראב"ה, כך, שכונתו לאיסור דרבנן, וכשמן עב. ושוב ראיתי בשו"ת ציץ אליעזר (חלק ז סימן ל אות ד) שכותב לגבי חלב ושומן ש"משמע בפשטות דרוצה לומר דאיסורם איסור עצמי דומיא דשעוה", עיי' שם.

4. דריסה על גבי רוק

דין מירוח נזכר בטור גם בסוף סימן שטז, אגב דין "נחש ועקרב דורסן לפי תומו..." מוסיף שם הטור:

וכן ברוק שלפניו יכול לדרוס עליו, אף על גב דממילא ממרח ומשוה גומות, כיון שאינו מכויץ לכך ואיכא מאיסותא. וכתב ה"ר מאיר מרוטנבורק שאין לשפשפו ברגליו, דלא קאמר אלא דורסו, אבל לא לשפשף. וכן כתב הרמב"ם ז"ל.

וזו לשון הרמב"ם (כא, ב; וכעין זה כו, יג):

לא ירוק בקרקע וישוף ברגלו, שמא ישוה גומות; ומותר לדרוס הרוק שעל גבי קרקע והולך לפי תומו.

מקור הדין - בשבת (קכא, ב): "דאמר רב יהודה: רוק - דורסו לפי תומו", ופירש שם רש"י:

שאינ מתכוין למרח ולאשוויי גומות; דאף על גב דממילא ממרח הוא, כי לא מכויץ - שרי משום מאיסותא.

בפשטות יש לומר שבדריסת הרוק לפי רש"י יש שתי בעיות: מירוח הרוק, והשוואת גומות. אף על פי כן הותר הדבר כאשר אינו מתכוון לכך, משום מאיסותא. וכעין זה פסק השו"ע (שטז, יא):

לא ישפשף ברגליו רוק על גבי קרקע, משום משוה גומות, אבל מותר לדרסו לפי תומו, שאינו מתכוין למרח ולהשוות גומות. ואף על גב דממילא ממרח הוא, כי לא מכויץ שרי משום מאיסותא.

והנה, בירושלמי (פרק ז הלכה ב) נחלקו אמוראים אם "רוקק ושף" בשבת, ומסיקה הגמרא: "מה פליגי? בשאין שם פסיפס, אבל יש שם פסיפס - רוקק ושף". ופירש 'קרובן העדה' שהכונה היא שרק בקרקע שאינה מרוצפת יש האוסרים, אך כאשר יש רצפת אבנים, אין לחוש לשום דבר, ולכל הדעות מותר. ואכן מדויקים דברי הרמב"ם שכתב "לא ירוק בקרקע וישוף ברגלו". וכן לשון השו"ע (שטז, יא): "לא ישפשף ברגליו רוק על גבי קרקע..." כך דייק גם המגן אברהם (סי' שטז ס"ק כד), והזכיר את הירושלמי; אולם הוסיף שהדבר תלוי במחלוקת הנזכרת בסימן שלז סעיף ב, בענין כיבוד הבית, שלדעת הרמ"א יש להחמיר ולאסור אפילו בבית המרוצף, גזירה משום בית שאינו מרוצף; ואם כן, הוא הדין בנידון דידן. על כל פנים, מוסיף המגן אברהם **שעל גבי ספסל** ודאי מותר לרוק ולשפשף, ולא חיישינן אטו השואת גומות בקרקע.

אולם יש לשאול - כפי שכבר שואל המגן אברהם עצמו - להיכן נעלם החשש השני שהוזכר ברש"י? מדוע לא נחשוש למירוח הרוק, הן על גבי קרקע והן על גבי רצפה והן על גבי ספסל?! על כך עונה המגן אברהם: "ויש לומר דממרח לא שייך אלא כשכונתו שיתמרח דבר על גבי חבירו, אבל הכא רוצה שיבלע בקרקע". כלומר, לדעת המגן אברהם אין בדריסה על הרוק משום מירוח כלל, כיון שמירוח הוא החלקת פני חומר אחד הנתון על גבי דבר אחר, והואיל ואין כוונת הדורס על הרוק להחליק את פני הרוק, אלא להבליע אותו בקרקע, אין זה כלל בגדר ממרח. והדברים מסתברים בהגדרת ממרח, ובמוצא הדין במלאכת ממוחק, כיון שבלא החלקת פני החומר - נעלם הדמיון למלאכת ממוחק.

אולם, כבר הקשה האליה רבה עצמו (סי' שטז ס"ק לה) על המגן אברהם מדברי רש"י¹⁷, מהם משמע שיש שני איסורים בשפשוף הרוק - ממרח, ומשוה גומות (כפי שביארנו בדברי רש"י), ואם כן קשה על דברי המגן אברהם שבהבלעת רוק בקרקע אין משום מירוח!

אף על פי כן, אין בדברי האליה רבה תיובתא לדברי המגן אברהם, וכפי שנבהיר: המהרש"ם ב'דעת תורה' (סי' שכח, סעיף נו), הביא את המגן אברהם, והסתמך עליו להתיר מריחת משחה על העור על מנת שייבלע, אך הגביל זאת רק למקום חולי אף שאין בו סכנה, בגלל דברי האליה רבה, הטוען שמוכח מרש"י, הר"ן והטור שיש גם בזה דין מירוח¹⁸. על כך כתב נכדו של המהרש"ם, הרב שלום מרדכי הכהן שברון, בהגהה בגליון העמוד ב'דעת תורה' שם, ש"ודאי לא נעלם מהמגן אברהם דברי רש"י והר"ן והטור בזה", ואין הוא חולק עליהם, אלא שהוא מפרש את דבריהם שאין הכוונה למירוח ממש, אלא - כלשון רש"י - "למרח ולאשווי גומות", "וא"כ פשוט הוא דהמגן אברהם פירש דה"ק: דעל ידי זה שממרח הרוק לכאן ולכאן נמצא משוה גומות, אבל לא משום מלאכה דממרח"¹⁹.

לענ"ד יש להביא ראיה להבנה זו בדברי רש"י מדיוק בלשונו: רש"י פותח בכך שאין הדורס מתכוין למרח ולאשווי גומות - שתי תוצאות לפעולתו, ומסיים בכך שבפעולת דריסתו ממילא ממרח הוא - תוצאה אחת בלבד! אילו כוונת רש"י היתה למלאכת מירוח הרוק, כתולדה של ממחק, היה צריך לכתוב גם בהמשך דבריו "דאף על גב דממילא ממרח ומשוה גומות..."! לפיכך נראה לומר שכוונתו למירוח הקרקע! בדריסתו על הרוק (על מנת להבליעו) הוא מחליק את פני הקרקע ומשוה גומות, ואף על פי כן הדבר מותר משום שאינו מתכוין ומשוה מאיסותא²⁰.

נציין עוד, שדברי המגן אברהם הובאו בדברי האחרונים, בלא ערעור; ראה תוספת שבת (שטז אות ל), ותפארת ישראל (כלכלת שבת ממחק סי' ל), ומשנה ברורה (סי' שטז ס"ק מט), וערוך השולחן (סי' שטז סעיף לב). על יסוד דבריהם של המגן אברהם ושל האליה רבה דנו אחרונים במריחת משחה על גבי העור על מנת שתיבלע המשחה בתוך העור; ראה עוד להלן בעיקר בפרק החמישי.

5. שפשוף כלי כסף בגרתקון

איסור מחיקה נזכר עוד בטור בסוף סימן שכג, כתב שם בענין ניקוי הכלים:

מותר לשפשוף הכלים בכל דבר כדי לצחצחן, דכיון שאינו מכוין אלא לצחצחן מותר; חוץ מכלי כסף בגרתקון, שאסור לשפשוף בהן, והוא מין עפר המתקשה בחבית של עץ משמרי היין, מפני שהוא עיקר תיקונו, והוא גורר אותו וחייב משום ממחק.

מקור הדברים בבבביתא בשבת (נ,א): "בכל חפין את הכלים, חוץ מכלי כסף בגרתקון". פירש רש"י:

¹⁷ . דברי רש"י - צוטטו לעיל; הר"ן (מהב בדפי הרי"ף) מעתיק את לשון רש"י, בשני שינויים קלים (המצויים גם ברש"י שעל הרי"ף). ברור הדבר שדברי רש"י הם מקור הדברים, והר"ן העתיק דבריו, וכן העתיקו גם הטור והשו"ע.

¹⁸ . ראה להלן פרק ה, 5.

¹⁹ . ושיבח המנחת יצחק (חלק ז סימן כ) את הדברים.

²⁰ . בכך נטינו מעט מדברי הרב שברון הנ"ל, כי הוא פירש שהכוונה למריחת הרוק. ושוב ראיתי שכתב הגר"ע יוסף ביביע אומר (חלק ד סימן כז אות ב): "ולא קשיא מידי, שהרי גם מרן השו"ע כתב כן (כמו רש"י, הר"ן והטור), ובכל זאת מפרש לה המגן אברהם דהוא לשון מושאל, ואינו אלא משום אשווי גומות, וכדמוכח בירושלמי דשרי בקרקע מרוצפת", עיין שם עוד.

מן הראוי להזכיר, שהרמב"ם (מצוטט לעיל) הביא דין זה במסגרת השבועות הקשורים למלאכת חורש, והזכיר חשש השוואת גומות בלבד, ולא הזכיר ענין מירוח כלל.

חפין - משפשפין את הכלים בשבת לצחצחן. חוץ מכלי כסף בגרתקון - כמין עפר שגדל בחבית של יין, וקורין לו אל"ם, והוא עיקר תיקון כלי כסף, וגורר אותו, שהכסף רך, והוא ממחק, שהוא אב מלאכה.

ועוד מוסיף רש"י שם, ששפשוף זה גורם גרירה באופן ודאי, ונחשב פסיק רישיה²¹. אולם, לדעת הרמב"ם אין מדובר באיסור ממחק כלל, ואף לא באיסור תורה, אלא בשבות מדברי סופרים. הרמב"ם מביא דין זה בפרק כג הלכה ז, בין השבותין של מלאכת מכה בפטיש, וזו לשונו:

אסור לחוף כלי כסף בגרתקון, מפני שהוא מלבנן כדרך שהאומנים עושין, ונמצא כמתקן כלי וגומר מלאכתו בשבת; אבל חופפין אותן בחול ובנתר.

הדברים מתבהרים על ידי דברי הערוך (ערך גרתקון):

פירוש כשמוציא הצורף את הכסף מן הכור, והוא משחיר, ומביא קוניא ושורה אותו במים וחפין בו את הכסף והוא מתלבן, לפיכך שנו חכמים: בכל חפין את הכלים, חוץ מכלי כסף בגרתקון שהוא מעשה אומן.

הערוך ממשיך ומביא פירוש נוסף:

פ"א: גרתקון - רסינא בלעז (שרף), וכשחופף הכלי בו - מתלבן הרבה, והוא כמתקן כלי מפני ששף ממנו, ואיכא איסור בשבת.

הפירוש השני קרוב יותר לפירוש רש"י, בכך שמזכיר שיוף ולא רק הלבנה כתוצאה מפעולה כימית וכיוצא בזאת, אף על פי שגם בפירוש זה אינו מזכיר מירוח אלא תיקון כלי. מקור נוסף לשיטת הרמב"ם - בפירושי הגאונים לענייננו, ראה באוצר הגאונים (התשובות עמוד 52): "...נצרפין בו כצורף המכניס כסף לכור"; "...דהוה ליה מעשה אומן"²².

אכן, הטור מסביר את איסור שפשוף כלי כסף בגרתקון על פי שיטת רש"י, כפי שהבאנו לעיל, וכן פסק בשו"ע סימן שכג סעיף ט. על כך הוסיף הפרי מגדים (משבצות זהב שכג, ח. מובא גם במשנה ברורה שכג ס"ק מ) שאין להשחית סכין בשבת, אפילו שלא ברחיים אלא רק בעץ וכדומה, "דדומה לממחק".

6. קינוח רטיה והחזרת רטיה שפירשה

איסור ממרח נזכר בדיני רפואה בשבת, בטור סימן שכח, בדין רטיה שעל גבי מכה²³. מלבד ההגבלות בטיפול במכה מצד גזירת שחיקת סממנים, מביא הטור גם את ההוראה: "ורטיה עצמה לא יקנח, מפני שהוא ממרח, פירוש: משהו אותה, והממרח חייב חטאת".

מקור הדין בברייתא עירובין (קב, ב):

רטיה שפרשה מעל גבי מכה - מחזירין בשבת. ר' יהודה אומר: הוחלקה למטה - דוחקה למעלה; למעלה - דוחקה למטה, ומגלה מקצת הרטיה ומקנח פי המכה, וחוזר ומגלה מקצת

²¹ . כעין דברי רש"י - גם בריטב"א, בר"ן ובמאירי על הסוגיא.

²² . על שיטת הרמב"ם כתב הר"י קאפח בפירושו למשנה תורה: "ואולי כיון דעיקר מלאכת ממחק להחליק דבר שאינו חלק, וכאן הכלי חלק מכבר ורק מצחצחו יותר, וזה מכה בפטיש".

²³ . "רטיה - היא חתיכת בד שמרוח עליה משחה כדי ליתן על גבי המכה" (פירוש המשנה לרמב"ם עירובין י, יג). ובערוך (ערך אספלנית): "פירוש רטיה שעושין מן חלב ודונג... ומנהג אלו להנתן על מטלית של בגד ואחר כך ממרחין אותו על המכה". וראה תוספתא כפשוטה (שבת עמוד 73) ש"דרך הרופאים הקדמונים היה להכין אספלנית, כלומר תחבושת של חלב ושעוה וכדומה, ולמרוח אותה על מטלית, וזהו האגד"; ו"המלוגמא היא תחבושת של קמח וכדומה, והרטייה היא בסממנים של רפואות".

רטיה ומקנח פי המכה, ורטיה עצמה לא יקנח, מפני שהוא ממרח, ואם מירח - חייב חטאת.
אמר רב יהודה אמר שמואל - הלכה כר' יהודה.

על איסור קינוח הרטיה פירש רש"י: "שהוא ממרח - מחליק גומות שברטיה. מירוח חייב משום ממחק". כמו כן פירש שהחזרת רטיה נאסרה במדינה "גזירה שמא ימרח הרטיה, ומירוח היינו מוחק האמור באבות מלאכות של שבת". והעירו התוספות (ד"ה מחזירין) ש"לשחיקת סממנין ליכא למיחש, כיון דמאתמול הוה עילוייה"²⁴.

דין הממרח רטיה, שחייב משום ממחק, מופיע במסכת שבת (ע"ב): "הממרח רטיה בשבת - חייב משום ממחק". כן פסק הרמב"ם להלכה (הלכות שבת י"א, ו).

אם נדקדק בלשון הגמרא בעירובין כפי שהיא לפנינו: "ורטיה עצמה לא יקנח, מפני שהוא ממרח, ואם מירח חייב חטאת", נגיע לכאורה למסקנה שבכל קינוח בא לידי מירוח. אולם הרמב"ם פוסק (כ"א, כז): "ואין מקנחין את הרטייה, שמא ימרח". משמע שאין המירוח הכרחי בקינוח הרטייה עצמה, אלא שהקינוח עלול להביא לידי מירוח. יתכן שהרמב"ם גרס בגמרא: "מפני שהוא כממרח", כפי שמוכח בדקדוקי סופרים (אות ג); או שלכל הפחות כך ראה לפרש את הדברים; וכפי שעולה גם מן התוספתא (ה, ו): "לא יקנח באספלונית מפני שבא לידי מרוח, והממרח בשבת חייב חטאת"; וכעין זה בירושלמי עירובין (פרק י' הלכה י"א; כ"ג): "...אבל לא יקנח את האיספלונית, שלא יבוא לידי מירוח, והממרח בשבת חייב חטאת"²⁵. אכן הטור כתב "מפני שהוא ממרח", וכנראה שכך גרס גם רש"י, וכך פסק גם השו"ע (שכח, כה-כ"ו)²⁶.

ד. עניינים שבש"ס שאינם מופיעים בשו"ע

1. מריטת כנף

מלאכת ממחק הוזכרה בגמרא גם בהקשר הבא: בתוספתא שבת (י, יג; במהדורת ר"ש ליברמן - ט, כ): "התולש כנף מן העוף, הקוטמו והמורטו - חייב שלש חטאות". ופירשה ר' שמעון בן לקיש בגמרא שבת (ע"ב): "תולש חייב משום גוזז; קוטם חייב משום מחתך; ממרט חייב משום ממחק". וכן הוא במקבילות בבכורות כה"א ובירושלמי שבת פרק ז הלכה ב (י"ב-ג). במריטת הנוצה מן הכנף יש משום החלקת הכנף, ולפיכך יש בה דמיון לממחק, וכך פסק הרמב"ם להלכה (הלכות שבת י"א, ו).

²⁴ אמנם בהמשך דבריהם הביאו התוספות דעת הר"ר יוסף, שפירש שיש בזה גם חשש שחיקת סמנים.

²⁵ לכאורה ניתן לסייע לשיטת הרמב"ם גם מלשון הבבלי שלפנינו, שהרי אם הדבר ברור שהמקנח את הרטיה הוא ממרח, מדוע הגמרא ממשיכה: "ואם מירח חייב חטאת"? והלא ברור שהמקנח ממרח? ! הלשון המתבקשת לפי גרסתנו היא: "והממרח חייב חטאת" (וכפי שניסח הטור), או אולי: "ואם קינח חייב חטאת", אך הלשון "ואם מירח" מסייעת לענ"ד לשיטת הרמב"ם שהמירוח אינו ודאי, וכדברי התוספתא והירושלמי. כנגד הניסוח המופיע בטור יש לטעון, שאם המקנח ודאי ממרח, אין כל כך צורך להזכיר שהממרח חייב חטאת; מה שאין כן לפי הרמב"ם, שהמקנח לא ודאי ממרח, יש בתוספתא "ואם מירח חייב חטאת" משום נימוק לגזרה דרבנן על הקינוח מפני חשש המירוח. לחילופין ניתן לטעון - כפי שרמזנו בפנים - שהרמב"ם אכן גרס בגמרתנו כמו הגרסא שלפנינו, אולם פירש את לשון הגמרא על פי התוספתא והירושלמי, ואולי גם על פי הדיוק בדברי הגמרא "ואם מירח...".

²⁶ נציין עוד, שדין מירוח בסגנון דומה נזכר גם בתוספתא פסחים (ז, א), לענין צליית קרבן פסח בארבעה עשר שחל להיות בערב שבת. נאמר שם שאין מחזירין בערב את הכסוי של התנור, ואם החזיר את הכסוי, והדביקו בטיט כמקודם (- כן פירש ב"חזון יחזקאל" עמוד 244), "הרי זה חייב, מפני שבא לידי מירוח, והממרח בשבת הרי זה חייב חטאת". גם כאן, עצם

2. משמוש בצרור

אזכור נוסף של מלאכת ממחק, לפי שיטות מסוימות, נמצא בגמרא שבת (פא,א): "אמר רבא אסור למשמש בצרור בשבת כדרך שממשמש בחול", ולמסקנת הגמרא יש לעשות זאת בשבת כלאחר יד, ולא כדרכו בחול. והנה רש"י פירש שמשמוש בצרור הוא למשמש נקביו על ידי צרור, כדי לפותחם, והאיסור הוא מפני החשש להשרת נימים (ובתוספות שם כתבו שזהו פסיק רישיה), וכדי שלא יסתכן משום עמוד החוזר התירו לעשות זאת כלאחר יד לכתחילה.

אולם, מובא בראשונים הסבר אחר לגמרא, בשם רבינו חננאל - והדברים מפורשים בדבריו המודפסים על הגליון - שהמשמוש הוא למשמש את הצרור עצמו, כדי להחליקו ולהכשירו לצורך הקינוח, שלא ישרוט את בשרו. מדוע אם כן מותר הדבר בשבת רק כשעושה זאת כלאחר יד? על כך מצאנו כמה סיבות: בלשון רבינו חננאל עצמו כתוב: "ונמצא בא לידי כתישה או טחינה". וכן הוא הלשון בערוך (ערך משמש), וכן כתבו בשם רבינו חננאל הרא"ש (פרק שמיני סוף ס' א), הטור (ס' שיב), ורבינו ירוחם (נתיב יב חלק יג, פד, ב). לעומת זאת, הרמב"ן (בחיידושו שם) הביא את פירוש רבינו חננאל בשמו של רבינו חננאל, אך כתב שהטעם הוא "דמחזי כמתקן מנא". הסבר שלישי - מופיע בהגהות אשרי (שם): "אסור למשמש בצרור להחליקו, משום שהוא ממחק". וכן הוא באור זרוע (הלכות שבת ס' עד, וכעין זה בסוף ס' נט): "...פירש רבינו חננאל דהיינו שאסור להחליקו כדי לקנח בו, דחייב משום ממחק; וכן עיקר (דלא) כפירש"י"²⁷. גם הריטב"א (בחיידושו שם) מביא את פירוש רבינו חננאל, וכותב: "דהוה ליה כעין מחק".

ה. עניינים נוספים בספרות ההלכה

1. מירוח באוכלין

הרמ"א בדרכי משה (שכא, ג) מביא מרדכי שכותב כך:

רבא אמר אין עיבוד באוכלין; מכאן אומר העולם שאותם טרטור"ש של תפוחים מותר להחליקם, ואין בהם משום ממחק, שאין עיבוד באוכלין. אבל מכל מקום אין זו ראייה, דנוכל לומר דהא דקאמר הכא אין עיבוד באוכלין היינו מדאורייתא, אבל מדרבנן יש עיבוד... אכן מכל מקום יש להתיר משום דנאכלות כמו שהן בלא חליקה. והמחמיר תבוא עליו ברכה²⁸.

וכן פסק הרמ"א בהגהת שו"ע (שכא, יט):

ומותר להחליק האוכל בשבת, ולא הוי בזה משום ממחק, הואיל ואפשר לאוכלו בלא זה. ומכל מקום המחמיר במאכל של תפוחים וכדומה שדרכו בכך - תבוא עליו ברכה. העולה מכאן הוא שמדרבנן יש עיבוד באוכלין, כמו שכתבו גם התוספות²⁹, אולם במקרה שהעיבוד אינו נחוץ, כלומר שהמאכל היה נאכל כמו שהוא גם ללא העיבוד - אין בכך איסור³⁰.

הדבקה הכסוי בטיט - אין בה בהכרח פעולת מירוח, אולם הדבר קרוב מאד לכך, כיון שבאופן רגיל מחליק אדם את פני הטיט, ובכך עובר על מירוח.

²⁷ . וראה מה שהאריך ר"י ברלין ב"הפלאה שבערכין" (ערך משמש) להצדיק פירוש רבינו חננאל.

²⁸ . מרדכי פרק שביעי רמז שסב. וכתב עוד הדרכי משה שכן הוא גם בהגהות מרדכי (דף פג עמודה שמאלית בדפוס וילנא).

²⁹ . שבת עה, ב ד"ה "אין עיבוד באוכלין", התוספות שם כתבו שמדרבנן יש עיבוד באוכלין, שהרי אסרו מליחה משום עיבוד, וכן נפסק להלכה בשו"ע שכא, ה. אמנם, דעת הרמב"ם שונה בזה, כיון שהוא מבאר את איסור מי מלח לא מטעם מעבד, כרש"י, אלא מטעם "שנראה ככובש כבשים בשבת, והכובש אסור מפני שהוא כמבשל" (רמב"ם הלכות שבת כב, י). אם כן

טעם נוסף להיתר יש בהגהות סמ"ק על מלאכת ממחק (מהדורת הירש עמוד רצב):

ואין ממחק באוכלין, כי היכי דאין עיבוד באוכלין, ומכל מקום מדרבנן מיהא אסור; ומיהו אין לאסור למרח אותם תפוחים מבושלות שבתוך הפשטייה שאין עושה אלא לשים במקום שאין שם תפוחים.

כלומר, כאשר אין כוונתו להחליק את פני האוכל אלא לפזר אותו על פני כל הבסיס - אין בכך איסור, גם אם הוא אכן מחליק תוך כדי כך את פני האוכל. המגן אברהם (שכא ס"ק ט) מביא את הגהת הסמ"ק הנ"ל, ומוסיף: "והוא הדין על הלחם", שגם עליו מותר למרוח את המאכל. מכאן מסיק המשנה ברורה (שכא ס"ק פב): "ולמרח תפוחים מבושלים על הלחם, והוא הדין שומן וחמאה, בודאי שרי". ומבאר בביאור הלכה, שמצד הטעם הראשון הנ"ל, שניתן לאכול את המאכל גם ללא המירוח, כבר היה ראוי להתיר, אלא שהמחמיר תבוא עליו הברכה, אולם אם מצטרף הטעם הנוסף שלא עצם ההחלקה היא מטרתו, אלא רק "למלא במקום הריקן", אע"פ שזהו פסיק רישיה, כבר "אין לו להחמיר כלל"³¹.

יש עוד להעיר, שדין זה - שאין ממחק וממרח באוכלין - הוא רק כאשר ממרח את פני האוכל כדי לאכול, אך למרח אוכל שהושם על פני דבר-מה לשם מטרה אחרת - אסור³². לפיכך אסור יהיה למרוח חמאה על שפתיו וכיוצא בזה³³.

2. השימוש בסבון בשבת

השימוש בסבון (או ב'בורית') בשבת נידון הרבה בספרות השו"ת והפסיקה. כבר בתוספתא ביצה (ד, י, מהדורת ר"ש ליברמן עמוד 304) ישנו יסוד לענין: "ואין מדיחין את הכלים בנתר, אבל מדיחין אותן במלח ובמורסן בשבת, ואין צריך לומר ביום טוב". מדובר שם ברחיצת הכלים, ומצד גירור הכלים³⁴; ראה על כך בבבלי שבת נ, א (ושם עולה שמותר להדיח את הכלים אפילו בנתר, וכן פסק הרמב"ם כג, ז, והשו"ע שג, ט). לעומת זאת, הגמרא (שבת נ, א-ב) דנה גם על רחיצת פניו ידיו ורגליו, ומצד החשש של השרת השער, ולהלכה נפסק כר' נחמיה שם, ו"מותר לרחוץ פניו ידיו ורגליו בדברים שאינם משירים שער מעורבים עם דברים המשירים, ובלבד שלא יהיה הרוב מדבר המשיר" (שו"ע שכו, ט, וראה גם רמב"ם כב, יג). אין מופיע כאן כלל חשש ממחק, אך יתכן שמדובר בחומרים שלא שייך בהם חשש מירוח.

לפי הרמב"ם אין דין מעבד באוכלין מדרבנן. כן באר ערוך השולחן (שכא, כט-לט) את דעת הרמב"ם, אולם הסיק ש"מכל מקום יש להחמיר", כדעות האוסרות עיבוד באוכלין מדרבנן, וכמו שנפסק בשו"ע.

³⁰ חילוק זה נלמד מן הגמרא (קט, א) לענין סינון מים ויין צלולים (הנוזר בדף קלט, ב), שאמר זעירי: "נותן אדם יין צלול ומים צלולין לתוך המשמרת בשבת, ואינו חושש, אבל עכורין לא", ומסיקה הגמרא: "אלמא כיון דמשתתי הכי - לאו מידי קעבידי".

³¹ כן פסק להיתר (בהחלקת אוכל שניתן לאכול ללא החלקה) בחיי אדם כלל לד-לה סעיף ה. ולענין הוצאת אוכל משפופרת פלסטית, כותב השמירת שבת כהלכתה בשם הגרש"ז אויערבך זצ"ל (פרק יא הערה מד) שמותר, משני טעמים: א. אין ממרח באוכלין. ב. "אין כוונתו לצורה היוצאת מן השפופרת שייקרא בשם ממרח". וכן ביסודי ישורון (מלאכות, חלק ב עמוד 8) התיר, וכתב שאין בזה משום מירוח.

עוד נציין למנחת חינוך (מצוה לב, מוסף השבת, מלאכת ממחק), המביא מספר מגן אבות להגאבד"ק ניקלשבורג שהסתפק אם שייך באוכלין ממחק, "ואין ספיקו מוציא מידי ודאי של המרדכי".

³² ראה ביאור הלכה סימן שכא ד"ה תע"ב, בסופו, המוכיח מן הראב"ן שאסר סתימת נקב בחלב ושומן כמו בשעוה.

³³ שמירת שבת כהלכתה יא, לג בהגהה. אמנם אם אינו מורח שכבה מן החמאה, אלא ממרח קצת על מנת להבליע בעור - יהיו הדברים תלויים בדינוי הפוסקים סביב דברי המגן אברהם בענין ממרח להבליע, כדלעיל פרק ג, 4. וראה גם להלן הערה 58.

³⁴ אמנם לשיטת הרמב"ם האיסור הוא מצד דמיון למתקן; ראה לעיל פרק ג, 5.

קיימת גם תשובת רמב"ם הדנה ברחיצה בבורית, וגם היא דנה רק בחשש הסרת שערות. וזה לשון הרמב"ם בתשובה (מהדורת בלאו סי' שלט, כרך ב עמוד 611): "ורחיצת הידים בבורית זולתו מכל מה שלא ישיר השיער הכרחי - מותר". הרמב"ם מתריע מפני השרת שערות אך אינו מעלה כלל בעיה מצד מלאכת ממחק. וראה עוד בזה להלן.

על כל פנים, כל שאין הבורית עשויה ברובה מחומר המסיר את השער - אין איסור מצד השרת השער. וזאת כיון שגם אם ישור שער הרי זה דבר שאינו מתכוין, ואינו פסיק רישיה. לפיכך, כיון שהסבון הנדון בפוסקים האחרונים אינו מסיר את השער באופן ודאי, השמיטו רוב האחרונים את בעית השרת השער בדיוניהם בנושא.

לעומת זאת, יש שאסרו שימוש בסבון בשבת מטעם אחר. בשו"ת בנימין זאב חלק ב סימן רו, מדמה רחיצת ידים בבורית לריסוק שלג בשביל שיזוב מימיו, משום שכאשר ממחה אותו בידיו הוא מוליד בשבת ודומה למלאכה.

בעקבותיו, גם הרמ"א בדרכי משה (סימן שכו) אוסר "לרחוץ בשבת עם בורית שקורין זיי"ף בלשון אשכנז", כשם שאסור לסוך בחלב (סי' שכח סעיף כב), מפני שהוא נימוח.

לעומתם, בעל שו"ת גינת ורדים (אורח חיים כלל ג, סי' יד) טוען שכשם שמותר לשים שלג בתוך מים, שכל מה שנמש מתבטל ראשון ראשון בתוך המים, כך גם בשימוש בסבון - "ראשון ראשון מתמחה ומתערב במים".

עוד מוסיף הגינת ורדים, שהשימוש בסבון נחשב אינו מתכוין ופסיק רישיה באיסור דרבנן (איסור נולד), ולדעתו הדבר מותר.

אמנם, הגינת ורדים דן בחשש של **ממחק** בהחלקת הסבון, וכותב שישנם שני סוגי סבון - יש שהוא קשה כאבנים, ויש שהוא נוזלי אך סמיך כדבש. מאשכנזים שמע שאצלם מצוי הסבון הקשה, ומכך מסיק שדברי הרמ"א על איסור שימוש בסבון מוסבים על סבון קשה. אף על פי כן לא אסרו בסבון משום ממרח בהחלקת פניו, שיש בו יסוד מלאכה דאורייתא, אלא רק משום נולד שכל דינו הוא דרבנן בעלמא (וגם הוא נתון במחלוקת³⁵). הסיבה שאין בסבון איסור ממרח, לדעת בעל גינת ורדים, היא כיון שאין לו ענין שהסבון יהיה חלק דוקא, וכן אינו מכין במעשהו להחלקתו כלל, אלא להורדת חלק ממנו לצורך שימוש בו. לפיכך, דעתו להתיר שימוש בסבון; אמנם, "אם יש להחמיר בו - אינו אלא מצד פרישות בעלמא", ו"אין בידינו למחות ביד העושה כן, ואינו אלא משנת חסידים בעלמא".

אולם, המעשה רוקח על הרמב"ם (כב, יג) אוסר לרחוץ ידים בסבון, "דהרי ממרח וממחק בהכרח, שהוא אב מלאכה ופסיק רישיה דניחא ליה".

³⁵ המחלוקת היא בדין "אין מרסקין לא את השלג וכו'" (שבת נא, ב) אם האיסור הוא מטעם נולד, כרש"י וספר התרומה, או מטעם גזירה שמא יסחוט פירות העומדים למשקים, כשיטת הרמב"ם, הרמב"ן, הרשב"א והר"ן; ראה סימן שיח סעיף טז, וסימן שכ סעיף ט, ואין כאן מקום להאריך. על כל פנים לשיטה השניה הנ"ל לא יהיה מקום לגזור שמא יסחוט את הסבון, כיון שאינו עומד למשקה.

גם השלטי גבורים תלה את דין רחיצת ידים בבורית במחלוקת הראשונים בטעם איסור ריסוק הברד. וזו לשונו (כג, בדפי הרי"ף, אות ו): "וטעם איסור ריסוק הברד - איכא פלוגתא... ויש נפקותא לענין... ושפשוף ידים במלח ורחיצת ידים בבורית...". וראה עוד בשלטי גבורים בהמשך (כד, בדפי הרי"ף, אות ג). וראה עוד במגן אברהם (סי' שכו, ס"ק יא) שהביא את השלטי גבורים, וכן כתב גם הגר"א בביאורו שם, וכן בשו"ע הרב בעל התניא (וסיים) "אבל יש להחמיר כסברא ראשונה" - כרש"י וסיעתו בריסוק שלג). וכן עוד בשו"ת פעולת צדיק חלק ב סימן קנח, שהביא גם הוא את השלטי גבורים.

יתרה מזאת כתב הפחד יצחק (ערך בורית בשבת), "קרוב אני לומר שאף לדעת רש"י כן, דעד כאן לא אסרו גבי ברד ושלג אלא משום שיש להוליד מים מהן, אבל גבי בורית אין לומר כן - שלא יתרכו מים ממנו", והמיחוי אינו אסור.

והנה מצאנו דברים מפתיעים בתפארת ישראל³⁶, **שבבורית קשה** אסור לרחוץ ידיו, "מדנימוח והוי ליה נולד, ויש מתירין", אבל מוסיף שנראה לו **שבבורית רכה** אסור לכולי עלמא "דהוי ליה ממרח" כמו מירוח שעוה. לכאורה, הדברים תמוהים: וכי יש יותר חשש ממרח בסבון רך (כגון משחת כלים) מאשר בסבון קשה? והלא איפכא מסתברא! וכמו שעולה מדברי הגינת ורדים, שבבורית שדומה לדבש אין בעיה של ממרח.

אולם, נראה ברור, שאין כוונת התפארת ישראל למירוח ה**בורית הנשאר** (כמו החלקת פני הסבון הקשה), אלא למירוח הבורית ה**רכה על גבי ידיו**, וזה לדעתו חמור מהחלקת פני הסבון הקשה. אולי סברתו היא שבסבון קשה ניתן לומר שאין כוונתו להחליקו, אלא להסיר שכבה מן הסבון כדי לנקות ידיו (כעין סברת הגינת ורדים לעיל), וכאשר משפשף ידיו לאחר מכן - החומר כבר בגדר נזל. מה שאין כן כאשר לוקח קצת מן הבורית הרכה, ומפזרה על פני ידיו, שבזה יש יותר דמיון למירוח.

אולם, **בקצות השולחן** (חלק ח ס' קמו, בדי השולחן אות כ, עמוד לו) מקשה על התפארת ישראל, שממחק וממרח חייב כשמחליק את פני העור או השעוה, מה שאין כן ברחיצה בבורית רכה, שאינו מחליקו לא על הגוף ולא בפני עצמו. בשו"ת **יביע אומר** (חלק ד אורח חיים ס' כז אות ז) חולק גם כן על התפארת ישראל, וטוען שבמריחת הסבון על פני ידיו אין משום מירוח, כיון שכל כוונת האדם היא לרחוץ את ידיו, ואין רצונו בקיום הסבון על פני ידיו. לפיכך סובר שבסבון קשה יש יותר מקום לחשש מירוח מצד החלקת פני הסבון עצמו³⁷.

המקילים בענין זה של מירוח הסבון על פני הידים, מסייעים עצמם בדברי המגן אברהם שנידון לעיל, לענין ממרח להבליע, שכל שאינו מכוין להחלקת פני החומר המתמרח - אין זה בגדר מירוח. כפי שהזכרנו, יש ברחיצה בסבון בעיות נוספות מלבד ענין ממחק וממרח, אך אנו מתמקדים בדיון במלאכות אלה בלבד.

נסכם את המסקנות להלכה, בחלוקה בין סוגי הסבון:

בסבון קשה - הדיון מצד ממרח וממחק אינו בחלק היורד מן הסבון על הידים, כיון שהוא כבר בגדר נזל, ואין שייך בו מירוח על הידים. יש לדון רק על החלקת פני הסבון עצמו. על זה ראינו את דברי הגינת ורדים להיתר (כיון שאינו מכוון להחלקתו, ואין לו ענין בכך), והוא אף סובר שהרמ"א עסק בסבון קשה ובכל זאת לא חשש לאיסור ממחק. מאידך, הבאנו את המעשה רוקח שכתב שיש בזה איסור גמור מצד ממחק.

והנה, הזכרנו את תשובת הרמב"ם, שם הזכיר רק את הבעיה של השרת שערות, ולא חשש לממחק וממרח. אמנם יש שרצו לטעון שאין להוכיח מתשובת רמב"ם זו היתר שימוש בסבון מוצק, מפני שיתכן שהנידון בתשובתו הוא סבון שאינו מוצק, ולכן אין בו משום ממרח. אולם, נראה שיש מקום להוכיח מלשון השאלה שם שהמדובר אכן בבורית מוצקה. כך נכתב בשאלה שם: "ואם יאסר רחיצת הידים בבורית בשבת מן תולדות **טוחן** אם לא" - מהעלאת הספק שמא יש בשימוש בסבון משום טוחן, משמע **שהבורית הינה מוצקה**, ולא רכה או נוזלית, ואף על פי כן לא חש הרמב"ם לאיסור ממחק. כן נראה לענ"ד.

³⁶ כלכלת שבת מלאכת לש, סוף סימן י, ומובא במשנה ברורה סימן שכו, ס"ק ל.

³⁷ הוא סובר שגם בקשה אין מירוח, כדלהלן. אכן, בציץ אליעזר (ז, ל, אות ה) הביא את התפארת ישראל, ולא חלק עליו. אדרבא, הוא משתמש בדבריו לומר שהרמ"א אמנם אסר שימוש בסבון רק משום נולד, כיון שאצל האשכנזים היה סבון קשה לגמרי, וכפי שכתב הגינת ורדים, אולם בסבון רך יאסור גם הרמ"א משום ממרח.

בספר קצות השולחן (חלק ח ס' קמו, בדי השולחן אות לב, עמוד נו-נח) מבאר את החילוק שבין ממחק לממרח, וממנו עולה בבירור שאין בשימוש בבורית קשה משום ממרח; אך מדוע אין בו משום ממחק? על כך הוא עונה, שיש לכך כמה טעמים:

א. זו מלאכה שאינה צריכה לגופה, שהרי עושה מעשהו לצורך שימוש בחלק הנמחה מן הסבון.

ב. אין במעשהו כל תיקון, כי לא אכפת לו בהחלקת הסבון, ולכן כשאינו מתכוין - אין זה כלל בגדר מלאכה.³⁸

ג. השימוש בסבון הינו דרך רחיצה, ואינו בגדר מלאכה (בדומה להיתרים הנובעים מפעולה 'דרך אכילה', כגון בורר אוכל מתוך פסולת בשעת אכילה).

על כל פנים, ברור לדעתו שאין בעיה של ממחק בסבון, ואשר על כן לא הזכירו הפוסקים אלא את הבעיה של נולד.

גם בשו"ת יביע אומר (חלק ד אורח חיים ס' כז), מאריך להתיר מן הטעמים שהזכיר כבר בקצות השולחן, ומבאר את הדברים בהרחבה³⁹. לאחר מכן מביא את תשובת הרמב"ם הנ"ל, ממנה עולה שלא חש לא לאיסור נולד ולא לאיסור ממחק; אף על פי "שיש לבעל דין לחלוק ולדחות דהרמב"ם מיירי בסבון הרך כדבש זיפים..." (אמנם לפי דבריו לעיל, מלשון השאלה לא משמע כן).

עיין בילקוט יוסף (שבת ד, עמוד ע), שכתב שראוי להחמיר במקום שאפשר, אך במקום צורך - כגון ברופאים - מותר, כיון ש"העיקר לדינא להקל, אלא שכל המחמיר על עצמו בזה תבוא עליו ברכת טוב"⁴⁰, וכן החמיר הבן איש חי (שנה שניה, יתרו טו).

בשמירת שבת כהלכתה (יד, טז; מ, יא) אוסר שימוש בסבון מוצק, אלא אם כן מדובר ברופא הצריך לרחוץ ידיו לפני טיפול בחולה או אחריו, ואין לו סבון נוזלי⁴¹.

בסבון רך שאינו נוזלי - כאן יש להזכיר את התפארת ישראל הנ"ל, שלדעתו יש בכך ממרח על גבי ידיו, והבאנו את דברי קצות השולחן ושו"ת יביע אומר כנגד דבריו, ואת דברי שו"ת ציץ אליעזר שקיבל דבריו. וראה עוד בשמירת שבת כהלכתה (יד, הערה מט), שגם כן הקשה על התפארת ישראל מפני מה יהיה ברחיצת ידיו בסבון רך משום ממרח? והלא אינו מחליק את פני הסבון על ידיו! ואין זה דומה לסותם נקב חבית במישחא, ששם יש לו כוונה לסתום את הנקב ולהחליק פני המישחא דומיא דשעוה. וכן מביא את דעת הגרש"ז אויערבך זצ"ל להיתר, אלא שהוסיף שהרי זה כדברים המותרים שנהגו בהם איסור.

בסבון נוזלי - בסבון זה ודאי אין בעיה של ממחק וממרח, וגם מצד בעיית נולד התיירו האחרונים. ראה גינת ורדים הנ"ל, ערוך השולחן (שכו, יא), בן איש חי (שנה שניה, יתרו טו), קצות השולחן (חלק ו ס' ו

³⁸ כמו מכבה גחלת של מתכת כשאינו מתכוין לצרף, ואין אומרים שזה פסיק רישיה. וראה עוד התיחסות הר"י קאפח לשימוש בסבון בפירושו לרמב"ם הלכות שבת יא, ו, הערה יג.

³⁹ אמנם לענין סבון בעל גבשושיות, כותב באות ד שיש בו חשש ממחק דאורייתא, "שעל ידי שרוחץ בו הוא מחליקו היטב, ונוח יותר לרחיצה פעם אחרת, ואף על פי שאינו מתכוין הוה ליה פסיק רישיה דניחא ליה דחייב מהתורה", ואפילו לא איכפת לו, יש בזה לכל הפחות איסור. לעומת זאת, בהמשך התשובה, באות ו, כותב: "ואפשר דאפילו בסבון שיש בו גבשושית יש לומר סברא זו דלא אכפת ליה כל כך בהחלקתו ומירווחו"; ויש לעיין. ושמא יש לחלק בגודל הגבשושיות הנידונות.

⁴⁰ כן כתב גם ביביע אומר, שם סימן כח אות יג, שטוב להחמיר, "ובפרט שכמה אחרונים כתבו שפשט המנהג בכל תפוצות ישראל לאסור רחיצה בבורית בשבת". ועיין עוד בשו"ת יחיה דעת (חלק ב סימן נ), שכתב להקל בסבון, הן מצד נולד (לשיטת השו"ע), והן מצד ממחק וממרח.

⁴¹ וכך כתב בציץ אליעזר חלק ח סימן טו, פרק יד אות ד בסופה, בשם הספר מלאי אבן (קלאצקין) סימן כב, שהתיר לרופא רחיצה בסממנים כדי לנקות ידיו, שכוונתו רק להסיר מידי המיקרובים. ומוסיף "ובפרט דאי לאו הכי איכא למיחש לסכנתא". וכעין זה ביביע אומר הנ"ל בהערה הקודמת.

קכז, בדי השולחן אות יג, עמוד ג), ציץ אליעזר (חלק ח סי' טו, פרק יד אות ד בסופה), שמירת שבת כהלכתה (יד, טז).

3. צחצוח נעלים

לדעת התפארת ישראל ('כלכלת שבת' ממחק, סי' ל, והובא גם במשנה ברורה סי' שכז ס"ק טז, ובשער הציון אות יז) יש בצחצוח נעלים במשחה משום מירוח מדאורייתא⁴², וכן כתב בערוך השולחן (שכז, ד). אמנם יש לדון בדבר, שהרי מריחת המשחה היא כדי להבליעה בתוך עור הנעל, ומה שנתר על גבי העור הוא רק הצבע, ואם כן, לפי המגן אברהם - שהמרח להבליע אין בו משום ממרח - אין לכאורה לאסור מצד ממרח.

אכן כך כתב בשו"ת יביע אומר (חלק ד סי' כח אות יד, עמוד קיח) לחלוק על התפארת ישראל:

שגם המושח נעלים, אין רצונו להשאיר גוש מהמשחה על גבי נעליו, כגון שעוה וכיוצא בזה, אלא ברצונו שישאר הצבע דוקא על פני עור נעליו, והמשחה עצמה נימוחה על העור, ואין כאן אלא חזותא בעלמא, וממילא אין כאן חיוב דממרח

הוא ממשיך ואומר שאמנם אין זה כמו הבלעת רוק, ששם אין רצונו שישאר רושם כלל, ולכן יש בזה איסור דרבנן, אך לא ממרח דאורייתא. כמו כן, טוען עוד שם, שרוב משחות הנעלים הן בגדר שמן עב ולא בגדר שעוה, וגם מצד זה יהיה האיסור רק מדרבנן. ועיין שם עוד⁴³.

בשמירת שבת כהלכתה (טו, לז, עמוד קסט) אוסר מריחת משחה על הנעלים מכמה טעמים, וביניהם משום ממרח, ואף אוסר להבריק את הנעלים ללא נתינת משחה. טעמו (בהערה קל, בשם הגרש"ז אויערבך זצ"ל), שהברק נובע מהחלקה עדינה של פני המשחה שעל הנעל, ואם כן יש בזה ממש ממחק⁴⁴.

4. צחצוח שיניים במשחה

חששות רבים הועלו על ידי הפוסקים האחרונים בדיון צחצוח השיניים בשבת:

א. שמא יש בכך משום רפואה בשבת.

ב. תלישת שערות המברשת⁴⁵.

ג. סחיטת המברשת.

ד. הוצאת דם ועשיית חבורה על ידי הצחצוח.

ה. צביעת המברשת על ידי הדם.

ו. עובדין דחול בגירוד בכלי העשוי לכך⁴⁶.

ז. בשימוש במשחת שיניים - יש גם לדון מצד מירוח המשחה.

⁴² . אכן יש לדון בצחצוח נעלים גם במלאכות אחרות - צובע ומעבד, אך התפארת ישראל הזכיר ממחק בלבד, וגם אנחנו הצטמצמנו לדיון בממחק בלבד. וראה עוד שו"ע אורח חיים, סימן שכז סעיף ד, ובמשנה ברורה שם.

⁴³ . וראה גם ילקוט יוסף ד, ד, עמוד פא.

⁴⁴ . אכן הגר"ע יוסף ביביע אומר הנ"ל, לא חשש לכך, וטען שיש גם בצחצוח על ידי משחה איסור דרבנן בלבד. עוד בענייני צחצוח נעלים עיין בציץ אליעזר חלק ח סימן טו פרק יד אות ה (עמוד קלג).

⁴⁵ . או שבירתן; בהשוואה לשבירת קסמי מכבדות של בגדים. ראה סימן שלז סעיף ג בדברי הרמ"א, וראה גם ביאור הלכה שם.

⁴⁶ . ראה שו"ע שכז, ג: "אין מגרדין בכלי העשוי לכך", והמשנה ברורה שם מסביר: "דהוא כעובדין דחול". ואמנם אם היה לו כלי המיוחד לשבת - שרי. ומקור הדברים בגמרא שבת קמז, א-ב.

להלכה - רבו הדעות, ויש שהתירו רק במברשת ללא משחה, ויש שהתירו רק במשחה ללא מברשת, ויש שאסרו במברשת אפילו ללא משחה, ויש שהתירו אף במשחה ובמברשת.

בשרידי **אש** (חלק ב' ס' כח) דעתו להקל בצחצוח במברשת⁴⁷, אך ללא משחה, כי במשחה "יש לדמות לרחיצה בבורית". גם **האגרות משה** (אורח חיים א' ס' קיב) כותב ש"פשוט שאסור" לצחצח שיניים במשחה, משום ממרח⁴⁸.

לעומתם, **בקצות השולחן** (חלק ז' ס' קלח, בדי השולחן אות לא, עמוד צט) כותב שאין בכך משום רפואה, אך אוסר שימוש במברשת "משום עובדין דחול". אולם, הוא מתיר שימוש במשחה, באופן שימרח את המשחה על שיניו בידיו, "ואין בזה חשש דממרח, דרק בנותן משחה על הרטיה או על המכה חיישינן שימרח, דהיינו שיחליק פני המשחה להשוות הגומות שבה, אבל במשפשף שיניים אין חשש שמא ימרח". משום נולד אין בזה, כי אינו דומה לסבון, כי המשחה רכה ונשאת רכה⁴⁹.

אמנם, **במנחת יצחק** (חלק ג' ס' מח) אוסר מן הטעמים ב', ג', ד', ו', ז', לעיל, ולפיכך פוסק שאין להתיר "אלא אם כל אלה לא יעשה לה: לא מים, ולא משיחה, ולא יהיה חשש עקירת נימין, ולא עשיית חבורה, ובכלי המיוחדת לשבת"⁵⁰.

הצד הרביעי של המטבע - פסקו של הגר"ע יוסף **ביביע אומר** (חלק ד' סימנים כז-ל), שפסק שאין בזה משום רפואה (כי על ידי המשחה אינו מרפא אלא זהו בגדר אברוחי ארי בלבד), ולא מצד שבירת קיסמין ותלישת שערות המברשת (כיון שזה דבר שאינו מתכוון, ואינו פסיק רישיה, והוי מקלקל, וכלאחר יד), ולא משום סחיטה וכיבוס, וגם לא מצד מירוח - כפי שנבאר בסמוך. לפיכך התיר למי שרגיל בצחצוח שיניים, ולא בטוח שיצא דם מחניכיו, ויש לו צער ממניעת הצחצוח - שיצחצח אפילו במשחה. ונכון להחמיר שייחד מברשת שיניים נפרדת לשבת⁵¹. טעמו לכך שאין בזה משום ממרח מדרבנן (כשמן עב), הוא שאיסור ממרח הנו כאשר "רוצה בקיומו של הדבר שמתמרח, כממרח רטיה ושעורה. אבל המשפשף משחת שיניים שאין רצונו כלל בקיום המשחה, אלא בנקיות השיניים, ואחר זה תיכף שוטף פיו ושיניו במים ורוח עברה ותטהרם - בזה לא שייך איסור מירוח אפילו מדרבנן"; וכעין דברי המגן אברהם (ס' שטז, ס"ק כד), שהסכימו להם רוב האחרונים. ולא זו בלבד שאין רצונו

⁴⁷ טעמיו: אינו מכיון כלל לסחוט, ובאיסור דרבנן מותר אף בפסיק רישא, וסחיטת שערות הינה דרבנן, ובנוסף לכך הנסחט הולך לאיבוד, ואין משום ליבון במברשת, וכן יש לו בית אחיזה (ראה שמירת שבת כהלכתה פרק יב הערה לז, ופרק יד הערה מג, מה שכתב על כך, וראה עוד במילואים לשו"ת יביע אומר חלק ד' אורח חיים סימן ל), ו"אי אפשר לרוב בני אדם לעמוד בלא נקיון שיניים". לענין הוצאת דם ותלישת שערות המברשת - אינו מתכוון ולא הוי פסיק רישא. לענין צביעה - זה דרך לכלוך.

⁴⁸ אמנם לגבי המברשת כתב ש"טוב שלא ללחלח במים קודם הניקוי מחשש סחיטה בשער". גם הרב בן ציון אבא שאול פסק (אור לציון חלק ב', פרק לה סעיף ו', עמוד רנב), שמותר לצחצח במברשת ובנוזל לצחצוח שיניים, ואף אין חשש לעובדין דחול, עיין שם. ראה גם 'עם כלביא' סימן קכו עמוד 95, שהתיר צחצוח בלא משחה, במברשת ניילון טובה - שאין בה בעיית סחיטה ותלישת שערות, וכשאין ודאות שיצא דם. עוד הוסיף שאין להחמיר, מפני כבוד הבריות, ובעיקר מסיבות בריאותיות.

סיכום הצדדים השונים בענין צחצוח השיניים ראה גם במאמרו של אבישי בר-טל, 'ממעין מחולה' גליון ג, כסלו תשנ"ו עמוד 131 ואילך.

⁴⁹ וראה עוד בקצות השולחן חלק ו' סימן קלג בדי השולחן טז, עמוד מט, שמחמיר גם במברשת המיוחדת לשבת שלא לטבלה במים ולשפשף בה, גם מחשש כיבוס בשריית שערות המברשת, וגם מחשש סחיטה.

⁵⁰ בשו"ת **שבט הלוי** (חלק ה' סימן מה) האריך בחשש סחיטה, ולמסקנה התיר רק אם אינו טובל את המברשת במים, אלא תירטב רק מלחלוחית הפה; ושיהיה אם אפשר מברשת מיוחדת לשבת ("אף על פי שאי אפשר לדמות [לסימן שכז סעיף ג], מ"מ מהיות טוב"); ובתנאי שלא יהיה פסיק רישיה שיוציא דם. וכמו כן, לא התיר כלל שימוש במשחה, "דעל ידי משחה ודאי יש איסור ממרח".

⁵¹ וראה עוד בילקוט יוסף (שבת ד', ד, עמוד עא ואילך), שם מוסיף: "ואולם עדיף יותר להשתמש בשבת במשחת שיניים נוזלית (מי-פה)". וראה גם מה שכתב הגרי"א הענקין בתשובות איברא סימן כג (עמוד לא), שלדעתו אין בצחצוח השיניים משום ממחק, אך דן שם בענין כיבוס המברשת.

לקיים את המשחה על גבי שיניו, אלא שאין כוונתו כלל למרח, אלא לנקות את שיניו, "ובכהאי גוונא לא חשיב מירוח כלל ומשרא שרי".

הציץ אליעזר, בתשובה ארוכה על שימוש במשחה (חלק ז' ס"ו ל), שתידון להלן בפרק הבא, סובר שיש משום ממרח במריחת משחה, ואוסר גם שימוש במשחת שיניים, שאינה עדיפה משמן עב. ומוכיח גם על ידי קל וחומר מרוק, שלפי דברי המגן אברהם (ס"ו שטז, ס"ק כד) יש בו מירוח (אם אין כוונתו להבליע בלבד), והסכימו לו אחרונים רבים, ומשחה היא ודאי פחות רכה מרוק⁵².

כמו כן, כותב הציץ אליעזר שאין ללמוד היתר מן המגן אברהם לשפשוף שיניים במשחה, בטענה שרצון האדם הוא שהיא תתמסמס ותיבלע, כיון שיש שלב ראשון שבו אדם מעונין במריחת המשחה על השיניים, כדי שתפעל את פעולתה, ורק לאחר מכן הוא מעונין להסירה.

בדברים אלה נחלקו הציץ אליעזר והיביע אומר, שהרי ביביע אומר אכן הסתמך על המגן אברהם להתיר את השימוש במשחה, כנ"ל. נראה לי, ששורש מחלוקתם יובהר על פי לשון המגן אברהם עצמו: "ויש לומר דממרח לא שייך אלא כשכונתו שיתמרח דבר על גבי חבירו, אבל הכא רוצה שיבלע בקרקע". **הציץ אליעזר** למד היתר מן המגן אברהם רק למקרה של **הבלעה**, וכנידונו של המגן אברהם עצמו, ורק זה יוצא מגדר "כונתו שיתמרח דבר על גבי חבירו". לעומתו, **הגר"ע יוסף** מתבסס על תחילת דברי המגן אברהם, וכל שאין כונתו שיתמרח דבר על גבי חבירו - אין זה בגדר מירוח; לכן, גם אם אין כוונתו להבליע, אך אין כוונתו כלל למרח ולהחליק - כמו במשחת שיניים - יהיה הדבר מותר, כי אינו בגדר מירוח כלל.

עוד מביא הציץ אליעזר את קצות השולחן, שמתיר לתת משחה על השיניים בידו, ואין חשש ממרח כיון שהמשחה רכה; אך חולק עליו, וסובר שיש לפחות איסור דרבנן במשחה, ואולי גם בעית נולד במסמוס המשחה בפה והפיכתה לנוזל. לגבי החששות האחרים, דעתו נוטה שכיום אין בכך משום רפואה, כיון שכל הבריאים עושים זאת, ואין זה פסיק רישיה שיצא דם; אולם יש לדון גם לגבי סחיטה במברשת.

בספר **שמירת שבת כהלכתה** (יד, לד) מכריע לחומרא, בלשון "נוהגים": "נוהגים שלא לצחצח את השיניים, ואפילו בלא משחה". אולם, יש לעיין אם אכן מוצדק לומר שכך נוהגים⁵³.

5. מריחת משחה על גבי הגוף

מריחת משחה על גבי תחבושת - ברור שאסורה, כמפורש בעניין רטיה, ש"רטיה עצמה לא יקנח", "ואם מירח - חייב חטאת"; ראה לעיל פרק ג, 6. כעת, אנו דנים על מריחת משחה ישירות על הגוף, על פני העור. מוקדי הדיון במריחת משחה הם שניים:

מן הצד האחד - האיסור (הנזכר לעיל) המפורש במשנה (שבת פרק כב משנה ג):

ואם היתה (החבית) נקובה - לא יתן עליה שיעה, מפני שהוא ממרח.
ויש כאן משום **ממחק** (רש"י על המשנה).

כפי שהזכרנו, גם **שמן עב** נכלל מדרבנן באיסור זה. וכן נפסק להלכה בשו"ע (ש"ד סעיף יא).

מן הצד האחר, עומדים דברי המגן אברהם (ס"ו שטז ס"ק כד) המוסבים על ענין "רוק דורסו לפי תומו", כפי שהבאנו באריכות לעיל (פרק ג, 4), הכותב ש"ממרח לא שייך אלא כשכונתו שיתמרח דבר על גבי חבירו, אבל הכא רוצה שיבלע בקרקע".

⁵² בענין זה חשבתי אני שהמדובר במאיסות של לחה שפלט אדם לאחר שיעול וכדומה, באופן שיש בה איזה עובי, ואינה כרוק סתם. אך כנראה שהערכתו היא שגם לחה שכזאת עדיין רכה ממשחת שיניים.

אמנם, הזכרנו שם, שהאליה רבה חולק על המגן אברהם, והדברים הביאו למחלוקת הפוסקים האחרונים בדבר משיחת העור במשחה באופן שיבליע את המשחה.

נדגיש, שאין עיסוקנו כאן בדין רפואה בשבת, האסורה משום גזירת שחיקת סממנים ודורשת דיון נפרד, אלא בדין ממרח וממחק בלבד.

המהרש"ם ב'דעת תורה' כותב:

נשאלתי אם מותר לשפשף על מכה וניפוח במשיחה (שקורין זאלב בלע"ז) עבה עד שנימוח ונבלע, והוא חולה שאין בו סכנה. והנה יש לומר דהוי ממרח, ואין לומר דדוקא ברטיה איכא משום ממרח, ולא על גוף בעל חי

ובהמשך דבריו מסיק: "יש לומר על פי מה שכתב מגן אברהם סימן שטז שם, דאם רוצה שיבלע בקרקע שרי, והכא נמי בנדון דידן". אולם, הוא מסייג את דבריו ומוסיף:

אך לפי מה שכתב האליהו רבה בסימן שטז שם, דלשיטת רש"י והר"ן והטור גם ככהאי גוונא איכא משום מירוח - צריך עיון... ועל כל פנים במקום חולי אף שאין בו סכנה יש לסמוך על דברי מגן אברהם.

נמצא, שהמהרש"ם מתיר (מצד מירוח) לחולה שאין בו סכנה למרוח משחה עד שתיבלע בעורו, בהסתמך על דברי המגן אברהם הנ"ל.

אמנם, ראה בשמירת שבת כהלכתה (פרק לג, הערה נח), שהקשה על היתר זה מן המבואר שבצחצוח נעלים יש משום ממרח (ראה לעיל פרק ה, 3), והלא גם שם כוונתו היא להבליע את המשחה בעור הנעלה! על יסוד זה מחלק השמירת שבת כהלכתה בין הבלעת רוק לבין מריחת משחת נעלים, שבהבלעת רוק רצונו שהרוק יעלם מן העולם, ורק במקרה כזה מתיר המגן אברהם; אך כאשר ההבלעה אינה כדי שתיעלם המשחה מן העולם, אלא שזו היא דרך השימוש במשחה, כגון במשחת נעלים וכגון במשחה הנבלעת בגוף האדם - במקרה כזה יודה, לדעתו, המגן אברהם שיש בזה משום ממרח.

אמנם, השמירת שבת כהלכתה עצמו מוסיף שניתן לחלק באופן אחר בין צחצוח נעלים במשחה לבין הבלעת רוק: בצחצוח נעלים כוונתו בכל זאת שמקצת מן המשחה תישאר על פני העור (ובכך גם תצבע אותו), ולפיכך אסור, מה שאין כן בהבלעת משחה בעור, שם אין כוונתו להשאיר שום דבר על פני העור, ולכן התיר המהרש"ם⁵⁴.

גם הגרש"ז אויערבך זצ"ל⁵⁵, וגם הגר"ע יוסף שליט"א⁵⁶ הסכימו להלכה עם המהרש"ם, שבמריחה עד כדי המסה והבלעת כל המשחה - אין משום ממרח.

⁵³ . וראה לעיל הערות 48, 51.

⁵⁴ . עיין גם ביביע אומר חלק ד אורח חיים סימן כח אות יד, שכתב שבצחצוח נעלים "ברצונו שישאר הצבע דוקא על פני עור נעליו, והמשחה עצמה נימוחה על העור, ואין כאן אלא חזותא בעלמא, וממילא אין כאן חיוב דממרח, שאין זה דומה כלל לממרח שעוה על פי נקב החבית, שברצונו להשאיר גוש השעוה על פי הנקב". לדעתו במשחת נעלים יש איסור דרבנן בלבד.

⁵⁵ . מובא בשמירת שבת כהלכתה פרק לג הערה נח. ועיין במה שכתב שם בדעת החזון איש.

⁵⁶ . בשו"ת יביע אומר חלק ד אורח חיים סימן כח אות יג בסופה. ראה גם ילקוט יוסף, שבת כרך ד, עמוד עו-עז. אמנם, התיר שם רק לחולה שאין בו סכנה, ולא לבריא, משום גזירת שחיקת סממנים. עוד הדגיש שם, שההיתר מותנה בכך "שימרח רק מעט קרם באופן שיבלע בגופו".

כעין זה כתב גם המנחת יצחק (חלק ז ס"ז) המביא את דברי המהרש"ם, וסומך ידיו על הדברים גם כן, אך מסייג את הדברים להתיר רק במקום שיש הקפדה רפואית למרוח את החומר עד שייבלע. שאם לא כן, עלול האדם להשאיר חלק מן המשחה בעין, ולבוא לידי חשש מלאכה דאורייתא.

לעומתם, הציץ אליעזר, בתשובה הנזכרת בפרק הקודם (חלק ז ס"ז ל), מביא את דברי המטה לוי (הורוביץ, חלק ב ס"א), שהתיר שימוש במשחה בטענה שמירוח שייך רק לגבי רטייה, שהיא דבר קשיח, אך משחה שהיא רכה נחשבת כסיכה; בסבון אסרו רק משום נולד ולא משום ממרח, ובמשחה אין גם נולד; לכן, מתיר למרוח משחה על גבי תינוקות, ואין בזה גם משום רפואה, כיון שדרך בני אדם לסוך אותם גם בלא רפואה.

הציץ אליעזר מרחיב בהערות על דברי המטה לוי. ראשית - יש משחות עבות שבהחלט יש בהן מירוח, ואי אפשר לתת את הדבר לשיעורים להמון במקום חשש איסור תורה. לכל הפחות, קיים איסור דרבנן כמו שמן עב. לדעתו, הואיל ויש משחות שהם ממש דבר המתמרח, לכן כל מה שנקרא 'משחה' - יש עליו איסור עצמי כשעוה, ולא רק גזירה משום שעוה⁵⁷. כמו כן, דוחה הציץ אליעזר את ההשוואה לסבון, שלא הזכירו בו ממרח מסיבות אחדות, עיין שם. לכן אוסר גם שימוש במשחת שיניים, שאינה עדיפה משמן עב, כנזכר בפרק הקודם. בהמשך דבריו מביא את המהרש"ם, שהסתמך על המגן אברהם להקל מריחת משחה להבליעה בעור לחולה שאין בו סכנה, אך סובר שאין ללמוד מכך לענין צחצוח שיניים במשחה, כיון שגם המהרש"ם לא הקל אלא לחולה שאין בו סכנה⁵⁸. גם המנחת שבת, שהביא את המהרש"ם, נוטה לחלוק עליו ולהחמיר. עוד מוסיף הציץ אליעזר, שיש לחלוק על המהרש"ם, ולומר שהמגן אברהם הקל רק בהבלעה של רוק בקרקע, שאינה צריכה לגופה, דברצונו לא באה לו, מה-שאיין-כן במשחה על מכה או על השיניים, "ויש להאריך"⁵⁹.

בסיכומו של דבר, סובר הציץ אליעזר שבמריחת משחה יש לכל הפחות איסור דרבנן, ואין להתיר סיכת תינוקות במשחה.

גם בשמירת שבת כהלכתה (פרק לג, יג-יד) אוסר שימוש במשחה על גוף האדם, אפילו בחולה שאין בו סכנה, שלא כדברי המהרש"ם⁶⁰.

וראה סיכום הדברים **בנשמת אברהם** (אורח חיים, שכח, אות סא), ולמסקנה כותב:

יוצא לנו, אם כן, שדעת רוב הפוסקים היא כדלהלן... חולה שאין בו סכנה - מותר למרוח אפילו משחה עבה לרפואתו כשיש צורך בכך, אולם רק אם כוונתו להבליע את המשחה לתוך הגוף. לדעה שאסור למרוח משחה עבה בחולה שאין בו סכנה, מותר לשים אותה בדרך של השלכה. ומותר למרוח דבר נוזלי על חולה כזה אפילו לדעה המחמירה.

נמצא שמקל כמהרש"ם בחולה שאין בו סכנה.

⁵⁷ גם חלב ושומן שהביא האליהו רבה בשם הראב"ן, לדעת הציץ אליעזר יש בהם איסור עצמי כשעוה.

⁵⁸ בהמשך דבריו, לאחר הבאת דברי מהרש"ם בשלמותם, טוען הציץ אליעזר שגם לדעת מהרש"ם "סבירא ליה בפשיטות דמירוח משחה על גבי גוף בעל חי שלא במקום מכה - איכא בזה משום ממרח אף על פי שממרח עד שנימוח ונבלע". ולא הבנתי מניין לו שהמהרש"ם סבר שיש ממרח גם כשממרח עד שנימוח ונבלע.

⁵⁹ ראה עוד כעין זה בספר "שבת ומועד בצה"ל" מאת הרב אברהם אבידן, עמוד קכב ואילך, הסובר שבמורח משחה לצורך העור יש משום ממרח גם אם כוונתו להבליעה בעור. לעומת זאת, ראה שו"ת פעולת צדיק (מאת מהרי"ץ - הרב יחיא בן יוסף צאלח מתימן, לפני כמאתיים שנה), המתיר לסוך אפו בחמאה קרושה, וסובר שמדין נולד באנו למחלוקת בפשטידה, ומדין מירוח - אין חשש, ומחדש דבר חידוש, שאין מירוח בשמן עב עצמו, אלא רק בשעוה; אלא שאסור רב סתימת נקב חבית בשמן עב גזירה משום סתימה בשעוה שיש בה מירוח; אך בסיכה, שאין בה מקום להחלפה בשעוה, אין איסור מירוח במישחא כלל.

⁶⁰ אמנם ראה שם הערה נח באריכות. וראה גם 'יסודי ישורון' מלאכות, חלק ב עמוד 13.

6. גירוז נשק ושימונו

מתוך ההלכות הפסוקות שנזכרו לעיל, נצא לדון בדבר החדש - שימון נשק בשמן, וגירוז נשק בגריז, במסגרת פעילות צבאית בשבת⁶¹.

שימון הנשק דרוש לשתי מטרות: האחת - הגנה מפני חלודה, על ידי שכבת שמן דקה המפרידה בין המתכת לבין האויר הלח; השניה - שיפור יכולת התנועה של חלקים נעים, על ידי הקטנת החיכוך ביניהם בעקבות הימצאות השמן בין החלקים הנעים.

סיכה בשמן - מותרת בשבת, כפי שנפסק בשו"ע (שכז, א), ולפיכך איני רואה בעיה בשימון נשק **בשמן** כדי למנוע ממנו חלודה, או כדי להיטיב את תנועת החלקים הנעים בתוך הנשק.

כמו כן, אין בפעולה זו, לענ"ד, משום 'מתקן מנא', גם כשמדובר על המטרה השניה הנ"ל, כיון שהנשק מסוגל לפעול בצורה סבירה גם בטרם הושם בו שמן, אלא שתוספת השמן תשפר את פעולתו, ותגן עליו, ולפיכך אינו בגדר מתקן.

בשימון לשם המטרה הראשונה הנ"ל - למניעת חלודה - ודאי שאין משום תיקון מנא, שהרי זה בגדר "הברחת ארי" בלבד, למניעת נזק עתידי.

אולם, אם נוצר מצב שהנשק במצבו הנוכחי בלתי ניתן לשימוש, כתוצאה מחלודה מרובה וכדומה, נראה לי שבשימונו והכשרתו לשימוש יהיה משום תיקון מנא, והפעולה תהיה אסורה, אם לא במקרה שיש צורך ביטחוני בהכנתו של הנשק לשימוש.

לעומת זאת, **בגריז** - יש לדון שמא יש בו משום **מירוח**. הגריז הינו שמן עב, ואם כן יש בו איסור מירוח מדרבנן, משום שעוה, כדלעיל בפרק ג, ⁶² לפי זה, לכאורה, יהיה אסור למרוח גריז על גבי נשק (לפחות במריחת פני הנשק למניעת חלודה).

אולם נראה לי שיש סברות להקל גם בזה: הממרח גריז **בחלקים פנימיים** של נשק - אין לו ענין כלל במירוח המשחה. הוא נותן גוש מן המשחה בתוך הנשק, ועל ידי דריכת הנשק והנעת החלקים באותו אזור - יתפזר הגריז בין החלקים, בלא שום מחשבה של **החלקה**. נתינת גריז **על פני הנשק מבחוץ**, מצויה (על פי נסיוני הדל) בכלי נשק העומדים הכן לטווח ארוך לעת הצורך, מכוסים מפני פגעי מזג האויר. דומני שבמריחת הגריז לצורך זה אין כל קפידא על מריחה באופן אחיד או חלק⁶³.

נראה לי שניתן לומר על כך מה שכתב קצות השולחן על משחת שיניים:

ואין בזה חשש דממרח, דרך בנותן משחה על הרטיה או על המכה חיישינן שימרח, דהיינו שיחליק פני המשחה להשוות הגומות שבה, אבל במשפשף שיניים אין חשש שמא ימרח.

עוד ניתן לדמות את נידוננו למריחת חמאה על הפרוסה, שנידונה לעיל בענין מירוח באוכלין (פרק ה, 1), שם הובאו שתי סברות להיתר: האחת - מפני שניתנים לאכילה כמות שהם ללא החלקה, וסברא זו אינה שייכת בענייננו; והשניה - מתוך הגהות הסמ"ק - "**שאיין עושה אלא לשים במקום שאין שם**..." וכפי שביארנו שם; וסברא זו בהחלט שייכת בנידוננו.

⁶¹ מובן מאליו שהמדובר כאן רק בהעלאת סברות לפי קוצר דעתי, ולא בפסיקת הלכה.

⁶² כך בפשטות; אמנם ראה לעיל הערה 59, סברתו המחודשת של בעל 'פעולת צדיק'.

⁶³ בעיקר אם יודע החייל שמיד לאחר מריחת הגריז עליו לכסות את הנשק בכיסוי כלשהו. כל המכיר את ביצוע הפעולות מסוג זה בצבא, יודע שהן נעשות בלא נסיון למעט בכמות הגריז ולמרוח בצורה אחידה, אלא בנסיון להתלכלך כמה שפחות...

אכן, במצבים רגילים אין להזדרז להתיר פעולה זו על סמך דעות אחדות, אך במסגרת פעילות בטחונית וצבאית אין להחמיר יתר על המידה. אף על פי כן, חשוב להדגיש שמן הראוי להקפיד לבצע פעולות מסוג זה, שאינן יום-יומיות, לפני השבת, ולהימנע מלהזדקק לכך במהלך השבת עצמה.

ו. נספח: 'השף בין העמודים'

בבבלי (שבת עה, ב) נאמר: "אמר רבי אחא בר חנינא: השף בין העמודים בשבת - חייב משום ממחק". פירש רש"י:

השף בין העמודים - כגון עמודי אכסדראות שעשויים חלונות חלונות, ונסמכין בחלונות בין עמוד לעמוד, והשף שם בקרקעית הבנין שנשענין עליו כדי שיהא חלק - חייב משום ממחק.

לפי פירוש זה הכוונה היא להחלקת בנין, ולא להחלקת עור. התוספות כתבו על פירושו "ולא נהירא", וברמב"ן פירט יותר, וכתב ש"כל כי האי גוונא בבית - אינו חייב אלא משום בונה"⁶⁴. אולם, ראה בערוך (ערך שף) שהביא פירוש שני כעין פירוש רש"י, וכנראה שבדבריו כלולה התיחסות לטענת הרמב"ן. וזו לשונו:

פ"א - ששף את הקרקע של בין העמודים בסנדל של סיידים... חייב משום מוחק; אף על פי שאינו בונה ואינו סך⁶⁵ - חייב משום מחליק את הקרקע, לפיכך חייב משום מוחק.

ראה גם בערוך השלם שם.

פירוש זה מופיע כבר באוצר הגאונים (שבת, חלק התשובות, סי' רכח, עמוד 70), שם הובא מתשובות הגאונים (אסף ב' תרפ"ט, סי' עא, עמוד 163), והוא מתשובות רב נטרונאי, שרוכזו לאחרונה (מהדורת ברודי תשנ"ד, ושם הוא בסי' תפב, עמוד 612), וזו לשונו שם:

[השף בין העמודים: ששף את קרקע שלבין העמודים בסנדל של (סירדין) [סיידין]... ואף על פי שאינו בונה, ואף על [פי] שאינו סד הוא חייב, שמחליק את הקרקע, לפיכך חייב מישום מוחק].

נראה שכוונתו לומר שאין בהחלקה זו משום בונה, כיון ש"בבית חייב משום בונה אם היה גומא וטממה, אבל בענין זה כיון דלא היה גומא - אין בו איסור אלא משום ממחק" (לשון 'קרבן נתנאל' על הרא"ש, פרק ז אות פ).

לעומת זאת, בירושלמי (פרק ז הלכה ג; י, ג), מנוסח הענין בצורה שונה במקצת. בדיון על מלאכת ממחק נכתב:

מה מחיקה היתה במשכן? זעיר' בר חנינא בשם ר' חנינא - שהיו שפיין את העור על גבי העמוד.

כאן מופיע בפירוש גם העור, ומאידך הוזכר עמוד בלשון יחיד. שיוף זה הנזכר בירושלמי, של העור על גבי העמוד, לצורך מי נועד? האם לצורך העור או לצורך העמוד? בעל קרבן העדה על הירושלמי מציע את שתי האפשרויות:

⁶⁴. וכן כתב הר"ן על הרי"ף (לב, ב בדפי הרי"ף).

⁶⁵. צריך לומר "סד", כבתשובות הגאונים להלן.

שהיו שפין העור על גבי העמוד - כדי להחליק העמוד מן הגומות שבתוכו...; לישנא אחרינא, השף העור על גבי העמודים, והוא עושה לצורך העור... והראשון נ"ל עיקר.

אולם, אם נרצה לזהות את המציאות המתוארת בירושלמי עם המציאות המתוארת בבבלי - נראה לי שמהלשון "השף בין העמודים" בבבלי משמע שלא מדובר על החלקת פני העמוד עצמו, כפירוש הראשון של בעל קרבן העדה. מאידך, גם פירושו השני - ששפין את העור על גבי העמוד לצורך העור - אינו מסתדר עם הגירסא של הבבלי "בין העמודים"⁶⁶.

ואולם, עיון בראשונים מביאנו להסבר אחר, אשר ניתן ליישבו הן עם הבבלי והן עם הירושלמי.

רבינו חננאל בפירושו (ע"ה, ב) כותב:

השף בין העמודים - פירוש מחליק, חייב משום מוחק, והוא כמו ממרח את הרטיה. ירושלמי: הממחקן - מה מחיקה היתה במשכן? (פי') שהיו שפין העורות על גבי העמוד. השף את העור על גבי העמוד חייב משום מוחק.

כדברי רבינו חננאל הובא בכמה מן הראשונים.

בערוך (ערך שף):

השף בין העמודים חייב משום ממחקן - פירוש השף בין העמודים, שעושה כדי להחליקן, חייב משום מוחק, וכן הממרח את הרטיה. ירושלמי: "מה מחיקה היתה במשכן? היו שפין את העור על גבי העמוד..."⁶⁷.

בתוספות (שבת ע"ה, ב ד"ה השף): "פירש רבינו חננאל דשף העור על העמוד כדי להחליקו, וכן משמע בירושלמי".

ברבינו ירוחם (נתיב יב חלק יד, פו, ב):

ורש"י פירש השף בין העמודים - ששף בין עמודי אכסדראות כדי להחליקן, ורבינו חננאל פירש השף בין העמודים שמשמין עליהן העורות כדי להחליקן כדרך העבדנים.

נמצא שלפי פירוש זה מדובר על עיבודו של עור המתוח בין העמודים, וההחלקה היא החלקת העור.

גם ברמב"ן:

אלא הכי פירושו: השף העור בין העמודים כדי לרככו - חייב משום ממחקן, שכן דרך הרצענין להחליקן ולרככו בכך. ומפורש בירושלמי...

כן כתב הר"ן על הרי"ף (לב, ב בדפי הרי"ף), אך הוסיף: "ועדיין אין נוח לי, דאם כן היכי שייך למימר 'חייב משום ממחקן?' היינו ממחקן גופיה!"⁶⁸.

נמצא, שלפי פירוש זה, יש לפרש את הגירסא בבבלי - "השף בין העמודים" - ששף את העור עצמו כאשר הוא מתוח בין העמודים כדרך העבדנים. וכן יש לפרש גם את הגירסא בירושלמי - "שהיו שפין

⁶⁶ גם גירסת הירושלמי כפי שמופיעה ברבינו חננאל (ראה להלן) נוטה לכך שאין הכוונה להחלקת העמוד באמצעות העור, שכן הנוסח שם הוא: "שהיו שפין העורות על גבי העמוד", משמע קצת שהעורות (בלשון רבים) הם החפץ המשתבח על ידי הפעולה.

⁶⁷ ובהמשך דבריו מביא הערוך פירוש אחר, כעין דברי רש"י, כפי שהבאנו לעיל.

⁶⁸ על כך ענה בעל 'קרבן נתנאל' (על הרא"ש פרק ז אות פ), "דממחקן דמתניתין היינו שמסיר השער... ושף העור גופה על גבי העמודים - חייב משום ממחקן".

את העור על גבי העמוד" - שהעמוד הוא המאפשר את מתיחת העור, אך השיוף נעשה על ידי דבר אחר, ולא על ידי העמוד. כך כנראה פירש גם הרמב"ם (יא, ו), שכתב: "וכן השף בידו על העור המתוח בין העמודים - חייב משום ממחק".

והנה, ישנו מקור קדום יותר לדברי רבינו חננאל הנ"ל, ומפורש יותר, המצוטט ב'פירוש קדמון ממצרים' (רמב"ם מהדורת פרנקל, עמוד תקלא) שכתב על דברי הרמב"ם:

דרך העבדנים לקשור העור בין עמודים, ומותחין אותו הרבה עד שיתפשט ויעבירו שערו ממנו, וממעכין אותו ביד פעמים הרבה, וזה דומה למוחק מפני שהוא מחליק העור. וזו השמועה בפרק כלל גדול כך: השף בין העמודים חייב משום מוחק, ופירשו בו המפרשים פירושים משונים, והגאון ז"ל נטה לדעת רבינו האי, וזה הוא נוסח דבריו: "השף בין העמודים פי' ⁶⁹ יעשה לקלפים ד' עצים ויפתח הקלף ביניהם קשור לכל צד, ויסירו קליפתו ויעשה קלף, ויקרו העצים ההם 'עמודים', ומי שקנח הקלף יום שבת והוא בין העמודים - חייב משום מוחק, לפי שהקלף יפול מה שהיה בו משיפויו וטינופו וכאלו מחק הדבר שהיה בו" ⁷⁰.

לשם הבהרה נוספת נביא את לשון הר"י קאפח בפירושו לרמב"ם (שבת יא, ו, אות יד):

שהיו מעמידים ארבעה עמודים כעין מלבן ומסמרים תקועים בו מכל עבריו, ופורפין קצוות העור על גבי אבנים קטנות וקושרים בחוטים ומותחים על המלבן ומקשרים למסמרים שעל המלבן, וכך היינו עושים בתימן כשהיינו מחליקים את הקלף, ומשפשפין עליו ביד או בכלי.

העולה מן הדברים, שנחלקו כבר הגאונים במשמעות הביטוי "השף בין העמודים". רב נטרונאי גאון ביאר את הביטוי בעניין שיוף הבנין באמצעות סנדל של סיידין ⁷¹, ואם כן אין לו שייכות כלל לשיוף עור; אולם, הואיל וגם בשיוף זה נעשית החלקה של פני המשטח - יש בכך תולדה של מלאכת ממחק ⁷². לעומתו, פירש רב האי גאון, שהמדובר בשיוף העור עצמו בהיותו מתוח בין עמודי העץ המשמשים מסגרת למתיחתו בעת עיבודו. רש"י אימץ את שיטת רב נטרונאי, וכן הובאה שיטה זו בערוך; לעומת זאת, אימצו רוב הראשונים את שיטת רב האי.

⁶⁹ . מכאן ואילך מובא שם בלשון הערבית, אך העתקנו כאן את תרגום הקטע כפי שמופיע באחד מכתבי היד.

⁷⁰ . כן הובא הקטע האחרון גם באוצר הגאונים, חלק הפירושים סימן קלג עמוד 35.

⁷¹ . העשוי ברזל או עץ; ראה תשובות רב נטרונאי גאון סימן תסד עמוד 603.

⁷² . יתכן שאת הירושלמי הכותב "השף את העור על גבי העמוד" - יפרש כשיוף העמוד על ידי עור, ולא על ידי סנדל של סיידין. וראה עוד בתשובות רב נטרונאי, הערה 3 עמוד 612.